Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

Access to the print and/or digital copies of memoirs in this collection is made possible by USHMM on behalf of, and with the support of, the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

הכפר שלי במרמורוש
בצל העצים ובצל הכבשנים

מרמורוש הוא מחוז גדול שהשתייך בשעתו לממלכת אוסטריה-הונגריה. בתום מלחמת העולם הראשונה נחלק המחוז בין צ׳כיה לבין רומניה. הגבול עבר בנהר הטיסה, סיגט-סלאטפינע. העיירות טעטש, חוסט ובושטינה וכפריה היו שייכים לצ׳כיה (טשעכיש מרמורוש ביידיש), ואילו החלק השני - מסיגט, ווישא, בארשע והכפרים הנלווים, עברו אל השלטון הרומני. (״רומעניש מרמורוש״ ביידיש.)

הרי הקרפטים הגבוהים הקיפו את מרבית שטחו של המחוז. פסגותיהם של הפריסלופ והפייטרוס הזדקרו למרחקים, והשמיעו קול המיית יובליהם, אשר הזינו נהרות רבים. יערות עבותים, מעיינות-מרפא, מכרות נחושת וזהב ושאר אוצרות טבע, חיכו לפיתוח. הכבישים ומסילות הברזל התפתחו בעצלתיים. האוכלוסייה - יהודים וגויים, טיפחו את גידולי השדה, ובעיקר גידולי צאן ובקר, מטעי פירות, תירס ודגנים. היערות היו מקור פרנסה. עצי אורן, אשור, בוק, אלון ואגוז, נכרתו ונשלחו דרך הנהרות טיסה, האיזע, והשעיוף אל תחנות הרכבת ומשם למנסרות הגדולות. יהודים מזוקנים עטורים בציציות מתבדרות ברוח, בידיים מיובלות ומיומנות, היו משיטים את אסדות העצים בהתלהבות חסידית.

על פי המסורת, כותב ההיסטוריון של יהדות מרמורוש, ר׳ יקותיאל יהודה גרינוואלד, נמלטו יהודים מפולין ב- 1640 בגזרות ת״ח ת״ט, והגיעו למרמורוש. כשני דורות לאחר הגזרות ההן נרשמו במחוז כ- 50 משפחות יהודיות. כנראה שרבים מיהודי גליציה הגיעו למרמורוש והשתקעו בה.

בשנת 1940 כבשה הונגריה את מרמורוש, ושני החלקים, הציכי והרומני, אוחדו שוב תחת שלטון ההונגרים. במרס 1944 הגיעו הטנקים הגרמניים. כמאה אלף יהודי מרמורוש במאה ששים וארבעה קהילות, נלכדו ברשת השואה. הגטאות הוקמו באפריל אותה שנה, וממחצית חודש מאי התחילו הרכבות עם קרונות הבקר לשעוט במלא הקיטור לתחנה הסופית, הלא היא אושוויץ.

מתגבר החשש שמא רוח השכחה, הטשטוש והערפול, תכהה את הזיכרון. חוב קדוש מוטל על שארית שרידי השואה, המעשר מן המעשר שעדיין חיים בקרבנו, והם הם הלא עדי הראייה, לדבר. לא לשתוק. לא לשכוח. לספר. להשתדל ולהעלות על הכתב, לאות ולעדות, לא רק ענויי המחנות ונס ההישרדות, כי אם לתאר גם את גבורת החיים, אורחם ורבעם של הקדושים - חייהם הקהילתיים בטרם הפורענות.

קיבוץ יהודי מרמרוש היה מיוחד בתולדות הפזורה; יהודים שהקימו במו ידיהם את בתיהם הכפריים; סיקלו אבנים, ביראו יערות, ובנו קהילות ומרכזי לימוד ועבודה תוססים; תלמידי-חכמים שהיו גם מומחים לגידול דבורים לתעשיית הגבינות, סוחרים ובנאים; יהודים שהתפרנסו מיגיע כפיהם כבעלי מלאכה, סנדלרים ונפחים; איכרים שעיבדו את שדותיהם ובוסתניהם בשותפות עם שכניהם הגויים, מסימני ההיכר של מרמורושאים.

כותב שורות אלה אינו מתיימר להיות היסטוריון או חוקר. הנני בא לספר בדחילו ורחימו; לתאר אורחו ורבעו של כפר אחד קטן כפי שנצטייר בזיכרוני ונשאר חרוט במוחי מגיל הילדות והנערות.

היה זה חששם של הקורבנות שמא זעקתם תאבד ביער העד של האנושות אשר עמדה מנגד.

היה זה רצונם של ההולכים, שנספר ונשמיע קול זעקתם באותם רגעים של חוסר ישע, הסתר פנים, רגעי כליון של מבול הציקלון. תיאוריהם של דמויות הכפר שיף, חייהם וחדלונם, הן הו האותיות הפורחות באוויר של הגווילין שנשרפו.

נתמזל מזלם של יהודי מרמורוש לחיות בפינה נידחת, רחוק ממרכזי השלטון. חייהם הקשים והמוצנעים בכפרים הנדחים בהרי הקרפטים, לא השאירו להם כוח וזמן להתעסק בפוליטיקה. הם היו הראשונים שהובלו אל המוקד מתוך דממה דקה. דווקא הם, האיכרים החקלאים בעלי המשפחות רבות הילדים, שכולם התפרנסו מיגיע-כפיים, נשלחו לאושוויץ בגושפנקא של "לא-פרודוקטיביים". כך נתברר לפי הפרוטוקולים של משפט אייכמן.

הקיבוץ המופלא ההוא, הקים ארמונות אמונה בפאתי יערות ועל שפת הנהרות. כרת יערות, סיקל שדות וכבש שבילים בעמקים נסתרים, מקומות בהם רגל אדם לא דרכה. בסמטאות של הכפרים האירו את חשכת הלילה. לאור עששיות נפט ועיטרן אמרו תהילים ולמדו גמרא בטרם צאתם לעבודה. בסוכות הרועים ישבו בקיץ משגיחי הכשרות ועסקו במלאכת החליבה ובתעשיית הברינזה והאורדה. כשחברו, רועה הצאן הגוי הלך למרעה, בין לבין, עטף הרועה היהודי את גופו בטלית ותפילין, ופנה לשוח בשדה עם קונו.

גדר הנצרים שהפרידה בין החצרות, בין היהודי לשכנו הגוי, היתה חומת המגן. עירוב ללא ערבוב. מצד זה - תורה ועשייה, חרישה ולימוד, ומעבר לגדר - חולין, חרישה וזריעה, זלילה ושתייה.

התחומים היו ברורים. כל אחד פנה בשביל הסלול מדורי דורות. זה לציד ולחומר וזה לבית המדרש ולרוח.

כל ששת ימי המעשה היו אצל האיכר הגוי הכנה וציפייה ליום ראשון, בו המרזחים פתוחים והשתייה כדת. אצל היהודי היו ימי המעשה הכנה ליום השבת. מעין 'ששת ימי הגבלה' לקבל פני המלכה. היתה בהם ביהודים הפשוטים ההם, התלהבות פנימית. לפנות בוקר היה היהודי קם להאכיל את בעלי החיים ולחלוב את הפרה, ומיד היה מורח את מגפיו בעטרן, פושט את מעילו המרופט, ורץ לטבול במקווה.

קיבוץ יהודי מרמורוש אין דומה לו בקהילות ובריכוזים יהודיים שבפזורה.

כאמור, היו אלה יהודים פשוטים, תמימים באמונתם, עובדי אדמה ואוהבי טבע. קלועים ושזורים בין שכניהם הגויים, ובכל זאת מיוחדים ובולטים ביהדותם. בית ליד בית, חצר גובל בחצר, שדה ליד שדה, עדרי צאן משותפים. תכנון משותף של

גידולי אילן ושדה, צרות משותפות בשל שטפונות ובצורת, מלחמת חרמה בעורבים הפושטים על שדות התירס, אחזקת טחנות הקמח ושבירת הקרח בנהרות הקפואים בחורף כדי שהזרם יתניע את גלגלי הטחנה - כל אלה היו משותפים ליהודי ולשכנו הגוי. ובכל זאת היה שונה היהודי במלבושו, במאכלו, ובעיקר בישותו הפנימית, בערגיו הכמוסים והסודיים; החגים, השבתות, ימי הספירה ובין הזמנים, קהלת בהבל הבליו ושיר השירים בגעגועיו, נתנו טעם מיוחד לימי המעשה.

לבלוב העצים באביב, השדות המכוסים במרבדי שלג, הכוכבים שנצנצו בלילי החורף הארוכים והקפואים, הנהרות השוצפים עם הפשרת השלגים וניצני הכרכום הוורדרדים, הם הם נתנו את הדחף לעשייה, כוח לדאגת הזריעה ולרננת הקציר.

בית הכנסת הכפרי שהיה נשען על קורות עץ אלון מנוקב ומחורר מעש הכוסס, היה יותר יציב ואיתן מאותה כנסיה שהתנוססה כלפי מעלה בגג הפח המוזהב, ברעפי העץ מעוטרי הגילופים, באבני היסוד המסותתות ובפעמונים הגדולים מנחושת. חריקת דלתות בית המדרש על ציריהן החלודים, מעשה ידי הנפח היהודי, נסכה ביטחון של מבצר עתיק, חומת מגן וביטחה.

לא היו אלה יהודי 'שלום-עליכם' על המצחיק והמכאיב, על העוני המנוון ועל התלישות מחיי המעשה; לא יהודי 'מנדלי מוכר ספרים' על הכיעור והגוזמאות במומיהם; לא איסטניסים מצד אחד, וסבלים מוכי חלשות מצד שני; לא עשירים בכותל המזרח מדושני עונג, ועניים כפופים הדום לרגליהם. לא אברכי משי ותלמידי חכמים מכאן, וריקנין שוליות של סנדלרים וחייטים מכאן.

שבט יהודי מרמורוש, ובעיקר הכפריים שבהם - מקשה אחת היה. הנפח, המשגיח, רועה הצאן, המלמד, השוחט, סוחר התפוחים, החנווני הזעיר, הסמרטוטר, בעל העגלה, הנגר, הבלן, הקצב, הרב, הדיין, חוטב העצים, בעלי התפילה והמחזר על הפתחים - בכל אחד ואחד מאלה היה שורש משותף של תורה ודרך ארץ.

רבים למדו בישיבות וידעו פרק בהוויות של אביי ורבא. השוחט גידל דבורים והיה מומחה לגזיזת צמר ארנבות 'אנגורה' (זן מיוחד שהיו מגדלים למכירת צמרן כתוספת לפרנסה); הסמרטוטר זמזם על פה פרקי תהילים, והנגר היה חבר בחברת משניות; ר' דוד אהרוניס היה שר ומזמר פיוטים של ימים נוראים בשעת קציר החיטה, ותוך כדי איסוף קלחי התירס; ר' לייזר החנווני לימד שעור בגמרא, והמלמד, ר' שלמה-יוסל, היה מתפנה לבקע 'עצי-קלאַפטער' (עצי הסקה שנמכרו לפי

מטר מעוקב) לאלמנה נצרכת.

מושרשים היו בכפריהם. הבקתה מעץ היתה מוקפת עצי פרי, גן ירק, רפת קטנה, תרנגולות ועדר אווזים. מים היו בשפע. באר המים שבחצר סיפקה מים לשתיה ולבישול, והנהר החוצה והזורם היה מספק דגים לשבת. ביערות כרתו עצי הסקה ובניה. עיקר העושר היה 'בריות הגוף'. המרחקים שבין הבית והשדה, חילופי עונות השנה, השלגים והגשמים, חישלו את הגוף. הדאגות היומיומיות לשכר לימוד, להוצאות שונות, ללבוש ולהנעלה, ולנדוניה לבנות, היו מלוות בביטחון מוצק כאילו אָט אָט אָט מזומנת שעת הגאולה והפדות.

ידוע ומקובל היה, כי מעשרה קבין של עניות שירדו לעולם, תשעה נטלו יהודי מרמורוש. בחסדי המחלק, נתברך האזור בקבים של בריאות ותיאבון, של שמחה ותקווה. הקרבה לטבע, לעצי הפרי, למים הזכים, עודדו את הרוח בשעות הדמדומים שבין שובע לרזון.

שתי פנים שהן אחת היו לאיש המרמרושאי: הפנים חרושות הקמטים, המצח המכווץ והעיניים העצבות, בשל הדאגות היומיומיות - והפנים המאירות של איש השמח בחלקו והרואה ברכה בעמלו. נשמת השבת גברה על נשמת החול, דבר המסביר את קיומו של השבט מאות בשנים למרות התנאים הקשים.

אליה הנפח, המפוייח והמגויד בשרירי ברזל ופלדה, שעמל לפרזל את הסוסים בכל ימות השבוע, לבש צורה אחרת כשרץ מהמקווה כולו נוטף אגלי זיעה. כשהקפטן לגופו והשטריימל על ראשו, התערטל מכל החולין של ימי המעשה. השבת השרתה על הכפרים האלה אווירה של 'היכלות דכיסופים'.

מי ידמה לר' אהרון מתתיהו בשעת ישיבתו בסוכה מקושטת - דופנותיה קלחי תירס מאוגדים וריח שזיפים אסופים על רצפת הבית, התלתן המיובש תחת הגג הזז של הגורן - בשעות הערגה לגשם וליבול מבורך ולסוכת עורו של לויתן.

את יופיין של האם והסבתא הטרודות מעלות השחר ועד כְּלות הנפט בעששית, שהיו מהלכות רוב ימות הקיץ יחפות, אפשר היה לראות כשחבשו את השביס של שבת, מול פמוטי הפליז המצוחצחים, כשהנרות מנצנצים והלהבות מתמזגות בדמעות התפילה. הדמעות שמילאו את קמטי הפנים חרושות שנים ודאגות, עידנו אותן גם אחרי בלותן.

על יד החלות הקלועות, לפעמים עשויות מ׳ראזעווע-מעלי (קמח חיטה לא מנופה-׳זילערי׳), והשולחן הערוך במפה צחורה מעומלנת, האירו הפנים המאירות שהפיצו אור גנוז.

גם הבתים החליפו צורה בערבי חג ושבת; דלתות העץ הבריקו משמן, הרצפה בהקה בניקיונה, ועל השולחן, על-יד החלות המכוסות במפה רקומה, נצצו נרות השבת כמספר בני המשפחה. עקרת הבית בשמלה השבת ועליה סינר לבן רקום, הטף סביבה, מחכים לבוא בעל הבית מבית הכנסת. איתו נכנסו מלאכי השלום ומלאכי השבת, מלווים אותו ואת שבת המלכה. כבמטה קסם הפכה הבקתה לארמון מלוכה עבור המלך האביון של כל ימות השבוע.

כשם שעוניים של נצרכי הכפר היה דאגת הכלל, כך גם שמחתם. חתונה בכפר - כולם לבשו חג והרגישו מחותנים ומקורבים. כל הכפר לבש חג, ובלי הזמנה, כדבר המובן מאליו, באו לשמח חתן וכלה כמצוות היום.

בקהילות הנידחות ביותר היו סדרי קהילה מעשיים. ראש הקהל והגבאים ידעו אל נכון את מצבו האמיתי של כל אחד ואחת. לְמה הוא זקוק ובמה אפשר לעזור לו ולתמכו. הם ידעו מי זקוק לחלות ולנרות של שבת ולמי אין אפשרות לשלם שכר לימוד. למי אפשר לשלוח מצרכי מזון בפרהסיה, ומי צריך מתן בסתר.

מיום רביעי בשבת היה מצטרף אל ראש הקהילה או אל השוחט אחד מבעלי הבתים, וביחד היו הולכים מבית לבית לאסוף את הדרוש לנצרכים.

בעדינות, בפנים מאירות ובעיניים מחויכות, היו פונים לכל בעלי היכולת. אלה שהפרוטה לא היתה מצויה בכיסם, הוציאו קמח, קטניות, פירות יבשים או שומן אווזים, ומסרו לשליחים. הכל נעשה מתוך שמחה של מצוות צדקה ומתוך השתתפות בצערו של הנצרך.

על הגזוזטרה של ר׳ עזריאל-אנשליס היתה אשתו חנה׳צע מוציאה קנקני חלב ושמנת, כל דכפין וכל דצריך היה בא ולוקח ומביא הביתה. אישה כי נתאלמנה ר״ל, דאג כל הכפר לילדים היתומים שלא יחסר להם דבר. כל אחד ואחד הרגיש כאילו הוא שלוחו של אבי היתומים ודיין האלמנות ורצה להשתתף במצווה. בעיקר בשכר-הלימוד. אסון כי קרה - שטפונות, מחלות, ומרעין בישין, סערות גשם וסופות שלג - התגייסה כל הקהילה ושינסה מותניים כדי לעזור ולהקל.

במרס 1944, נכנסו הקלגסים הגרמנים להונגריה, ובאפריל נדחסו היהודים בגטאות. מה רבה היתה האכזבה כשהרגישו את אוזלת היד של מנהיגות יהדות הונגריה בבודפשט שעזבה אותם לנפשם. כיער הנעקר יחד עם גושי האדמה שבין השורשים, כך נעקרו על פרנסיהם, מלמדיהם ודרדקיהם, רבניהם וצאן מרעיתם.
חובה קדושה מוטלת על כל אחד ואחד המסוגל להעלות את זכר הדמויות ההן, להעלות סיפוריהן, ולהדליק נר נשמה לזכרן.

תיתי ליה לאליעזר ויזל, הסופר הדגול, שזכות אבותיו סייעה לו, השפיעה עליו ושמרה עליו, כדי שיזכה להיות אומר "קדיש יתום" על עיר הולדתו סיגט, עיר המחוז של כל הכפרים ההם. ספריו החשובים ומבטיו הנוגים מזדקרים כמצבות לזכרם. רבים מהיהודים הכפריים המרמורושאים, חיפשו את מזלם ופרנסתם בעיר סיגט. שם חיו באלמוניותם ובפשטות הליכותיהם, כעגלונים וכסבלים וכמלמדי תינוקות. שם התגעגעו לטבע שבכפר, למשפחה, לרשרוש העצים ולנביחת הכלבים בלילות. כולם יחד הגיעו בשנת תש"ד אל הרמפה של מנגלה. שם נפסקה שרשרת מעשיהם הטובים. סבלם וחדלונם ברגעיהם האחרונים צרורים בצרור הנשארים בחיים. ציון הקבר על אפרם הצבור הוא יד-ושם לפני אל קנא ונוקם... ומלא רחמים.

<u>הכפר שיף שעל נהר האיזע</u>

במחוז מרמורוש (כולל מרמורוש שבצד הצ׳כי), היו כמאה ששים וארבע קהילות יהודיות. כל קהילה נמדדה לפי מספר הנפשות או המשפחות היהודיות. בלשון העם: ׳מספר הטליתות׳ - היינו ראשי המשפחה. רוב הכפרים היו מפוזרים על פני שטחים נרחבים כשהבתים היו בנויים סביב בית הכנסת או להבדיל הכנסייה, ה׳תִּפְלָה׳ בפי היהודים. כאותו אפיק של נהר הזורם לו לפי סדרי-בראשית, כך זרמו חייהם של יהודי שיף מאז הקבצם אחד אל אחד ועד חדלונם המהיר והנמהר בתש״ד.

לפי סיפורם של זקני הכפר, אשר עבר מדור לדור, היה אביו של ר׳ אנשל, אביו של זקן הקהל ר׳ עזריאל פערל, כבן שמונים כשעזב את הכפר ועלה עם צרור הכסף להחזיר את נשמתו לבוראו בארץ ישראל בעיר הקודש צפת. במשפחה היתה מסורה שהוא הגיע לגיל מופלג - כמאה וארבע או מאה ושבע שנים.

על-פי מפקד האוכלוסין שנערך במאה ה- 18, היו בשיף כעשרים משפחות יהודיות וביניהן: אפעל, אָוויטש, וויזל, וואַקס, ווערצברגער, מאַלִיק, מושקוביץ, סאַקס, פאִפאִוויטש, פערל, פריד, קליין ושטערן. בשנות הארבעים של המאה העשרים היו בכפר כשלושים משפחות. רוב המשפחות עזבו את הכפר. היו שהיגרו אל מעבר לים והיו אלה שעקרו למחוז אחר, אל העיר הגדולה, שם אפשר היה להתפרנס מיגיעת כפיים. הנדידה הגדולה היתה בעיקר בין שתי מלחמות עולם 1915-1939.

יהודים היו בעלי קרקעות שדות ובוסתנים במרחבי הכפר שיף, ה׳זעוועיס שע״י באָטיזע׳, בשטחים ׳גערבאָוועס׳ שבקרבת היישוב ׳יועד׳, ומצד שני מהנהר ׳שיעור׳ ועד הנהר ׳איזע׳ שבקרבת הכפר ריזאווליע. האוכלוסייה הלא יהודית היתה מפוזרת על פני כל שטחי הכפר ליד השדות, ואילו היהודים היו מרוכזים במרכז, כאמור סביב מוסדות הקהילה כגון בית הכנסת, המקווה, ובתי הלימוד. המסחר הזעיר, החנויות ובתי המלאכה, היו כמעט כולם בידי היהודים. אדמות היהודים גבלו באדמות שכניהם הגויים, וביחד, לפי הסכמים מקובלים, עיבדו את האדמה באריסות או לפי חלוקה, שליש או רבע, בין האיכר לבין בעל הקרקע.

כל חיי הכפר של היהודים ושל הגויים התנהלו על פי הלוח העברי. כמובן שבחגי ישראל כל המסחר שבת. האיכרים התאימו את עצמם לזמני הדלקת הנרות של שבת ומועד, של איסור אכילת חמץ בפסח, של צומות ושמחות, ולתקופות של בין הזמנים בהם למדו הילדים היהודיים בחדר או בישיבה.

מוסדות הכפר שיף

הבית אשר הטביע את חותמו היהודי המיוחד על כל ילד בכפר, היה ללא ספק החדר, אותו מוסד אשר סופרי כל הדורות תיארו אותו מי בחרט אנוש ומי במחוקק חובלים. מי בזעם ומי בחיוך, מי בזיכרון כאוב ומי בגעגועים מתרפקים.

דמות המופת בה נתקל הילד מגיל ארבע, היה המלמד, ה'רביי' בפי הטף. הוא היה הצייר והכייר, והילד היה בידיו כחומר ביד היוצר. ב'חדר' בילה הילד את רוב שעות היום בקיץ וחלק מהלילה בחורף. ב'חדר' שיחק את משחקי הילדות הראשונים שלו, ושם חשב על עתידו כתלמיד חכם. בו חלם את חלומותיו בהקיץ. מיניה שמחותיו וביה יגונותיו.

על הספסל המתנדנד של המלמד התגעגע לחום האם, ועליו הזיל את דמעות הפרידה מסינרה של אמא. בגיל ארבע כבר הרגיש את ה'נכרי' ואת ה'גלותי' כשקפץ לפניו כל יער האותיות הפשוטות והסופיות בבלבול ובסחרור.

החדר היה מקור הגאווה והתקווה של ההורים. כאן היה אבן הבוחן וכור ההיתוך. כאן היתה המקפצה לשלבים הבאים; המלמד היה זה אשר הבחין בילד את ה'ראש הטוב' לעומת ה'ראש-של-גויי', או כביטוי השגור 'ראש-סתום' ביידיש. ראש מפוקק, לעומת ראש פתוח וקולט.

שני 'חדרים' היו בשיף שהשלימו זה את זה:

חדרו של הרבי שלמה-יוסל (אָוויטש), והחדר של הגדולים, של הרבי משה אהרונס (וואקס).

שני המלמדים האלה היו דמויות מרשימות; הדורי פנים, מעוטרים בזקן ובפאות. הם היו מוסדות בפני עצמם ובזכות עצמם. עשרות בשנים טרחו, עמלו, גידלו והדריכו את הצעירים ואת המבוגרים שבילדי הכפר.

בחורף ישבנו סביב השולחן הגדול, חרוש החריצים, לאור עששיות נפט או נרות. האח המוסק להט כתנור. הלימודים התחילו בחמש לפנות בוקר, ונמשכו עד הערב, תוך שילוב הלימודים בבית-הספר הכללי. היו הפסקות לאוכל ולתפילה. בקיץ, בחום המלטף וברשרוש של עצי השיטה והאורן, של עצי התפוח והדובדבן, בגשם המתדפק על רעפי העץ, ישבנו והקשבנו בפה פעור. המלמדים עמלו והרביצו בילדי הכפר תורה וחכמה, מוסר ודעת ללא לאות, מתוך שליחות של ייעוד.

החלוקה היתה טבעית: הרבי שלמה-יוסל, קיבל את הילד הרך בגיל ארבע-חמש עד

לגיל הגמרא, וממנו עבר הנער אל הרבי משה אהרוניס, עד שהגיע לבשלות של לימוד בישיבה.

גיל הישיבה לא היה מוצק ומוגדר. ברגע שהרבי משה קבע, ונשמעו המלים המיוחלות בקולו הצרוד השקט והעמוק, "שאין לו לתלמיד (מסוים) מה לעשות אצלו יותר..." קיבל הנער הילד חשיבות מיוחדת, ומייד החל להרגיש כאותו אפרוח רך הצומחות לו כנפיים לעוף והמחכה לדחיפה של אמא ציפור. ההורים הטרודים והעמלים לא הסתירו את החיוך המאושר. בעיניהם נצנצו דמעות גיל ובדמיונם ליוו אותו כבר אל הישיבה ל'זמן' (פרק חצי שנתי בישיבה) הקרוב.

היו תלמידים שנשארו אצל הרבי שלמה-יוסל עד 'זקנה ושיבה', גם עד גיל חמש עשרה. על פי רוב היו אלה 'בלי תקווה', שגורלם נחרץ להיכנס לעול הפרנסה והעבודה, ולמשוך בעול דרך ארץ.

שיטה מיוחדת היתה לו לרבי שלמה-יוסל להקניית ה'עברי', כלומר הקריאה בעברית;

את ה'תכשיט' בן הארבע היה מקבל בארשת פנים רצינית. זקנו העבות היה מסורק ומשוך, פאותיו מקורזלות ומסודרות תלתלים תלתלים, משקפיו במסגרת חומה עבה על אפו, וכל כולו מוכן ומזומן לקבלת הפנים. האם שהובילה את הרך ביום הראשון, היתה מציצה מזווית העין לראות איך ייפול דבר ומתי יפרוץ הילד בבכי. המלמד היה מחליף חיוך, העיניים כאילו זועמות והלחיים מחייכות. ריסי עיניו העבותים היו מזדקרים כנשר דורסני ואילו מבטיו שמרו על הרך שלא יפרוץ בבכי.

לאט לאט היה מוציא את לוח ה'אל"ף-בי"ת' מודפס באותיות ענקיות, שחורות כזפת וגדולות צורה כחיות משונות, ומבטן כאותו המלאך בעל רבבות העיניים שבאגדה. ברגע שהרבי הבחין ברעד השפתיים הרכות, רעד של טרם בכי, היה לוקח את הילד על ברכיו ומלטפו ליטוף אבהי ורוגע. מוציא את ה'טייטלי' - המַחְוֶה, מצמיד אותו אל הלוח, מחליף מבטים עם האם הרווה נחת רוח מהילד, כולה מהופנטת מהמעמד, והרבי בקולו העבה מתחיל את השיעור הראשון: "נו, הבט כאן ואמור אלף. אאללף." והרבי אינו מרפה עד שהילד מוציא בקול רם 'אלף' רפויה בלי פרץ של בכי.

על יד הלוח רבץ שעונו הנצחי דמוי בצל שטוח, מכוסה בזכוכית צהובה מרוב שנים כקלף עתיק. מתחת לזכוכית נח לוח ספרות רומיות, ובו מחוג אחד המראה על

השעות. מלבד הרבי עצמו, איש מילדי החדר לא ידע לפענח את חידת השעה הנכונה. הרבי שלמה-יוסל לא התעייף ולא התרגש, ושוב חרש במחוותו את השורות השחורות של האלף בית, עד שהבחור דנן, הנער הרך הטיל את מימיו במכנסיו. הרבי לא הרפה, והתחיל בתיאור האותיות: האל״ף המסכנה סוחבת על גבה אבן כבדה. הבי״ת דומה למזחלה של שלג, והגימ״ל דומה לפיסח שגוי גדול חתך לה את הרגל בגרזן ונשארה תלויה על בלימה...

וכשהילד עמד לפרוץ בדמעות מרוב צערו הוא ומרוב צערה של הגימ״ל הפצועה - או אז נפלו סוכריות דמויות ירח בצבעים שונים על לוח האל״ף בי״ת וכיסו במעטה של מתיקות את הלוח השחור. הרבי הפסיק לרגע את משנתו, היה אוסף את הדרדקים, מסדר אותם במעגל סביב התלמיד המתחיל ומכריז: ״ככה ייעשה לילד אשר אוהב ללמוד. מלאך ה׳ ממטיר עליו סוכריות מן השמיים...״

מייד היה פוקד על האם ללכת הביתה ולהשאיר את הילד כי מרגע זה ״חדל סדר תינוק, והקטן לגדול יהיה...״

בחדרו של הרבי שלמה-יוסל למדו גם בנות. בדרך כלל התחילו הבנות ללמוד בגיל 9-10, ואחרי שהגיעו לידע של קריאה וכתיבה, בעיקר בסידור התפילה וב׳צאנה-וראנה׳, סיימו את חוק לימודי הקודש.

סדר הלימוד וספרי הלימוד

את תלמידיו סידר לו הרבי המלמד לפי קבוצות: הקטנים המתחילים - קבוצת אל״ף בי״ת.

קבוצה שניה - ׳המלחשים׳. ביידיש - ה׳אונטערזאָגערס׳; התלמיד אמר בלחש, או הרבי עצמו היה מלחש לו ״קמץ אל״ף״ והילד היה צריך להשלים בקול רם=״אָ״. או כשהגיעו לדרגה של הברות, היו מלחשים את ההברה ומסיימים קול רם את כל ההברה.

קבוצה שלישית - בני החומש ורש״י, והקבוצה הגדולה - לומדי משניות קלות, פרקי אבות ו׳ברכי-נפשי׳, וקטעים של גמרא; על פי רוב ׳אלו מציאות׳ או ׳המפקיד׳.

הקבוצה האחרונה נקראו סתם ׳הגדולים׳, ובעיני הקטנים הזאטוטים, עלתה יוקרתם בעצם השמעת השם או הקריאה: ״הגדולים לשיעור...״

בדרך כלל כשהרבי לימד קבוצה אחת, היתה הקבוצה השניה משננת את החומר האחר בקול רם ובניגון ערב. מדי פעם היה נכנס ילד לבקש רשות מהרבי ללכת

לעשות צרכים, והיה מוסכם: 'גדולים' או 'קטנים' (צרכים לבית שימוש או סתם הטלת מי רגליים).

בשעת רצון היה הרבי מרשה להפסיק את השינון ולצאת לשחק סתם משחק.

סידור התפילה ופרשת השבוע שימשו חומר לימוד לגדולים ולקטנים, איש איש לפי מידת יכולתו ותפיסתו. כתוספת להרחבת הדעת שימשו ספרים כגון: קיצור שולחן ערוך, פרקים נבחרים מן הסידור, תפילות בארמית כגון 'כגוונא', ופרקים נבחרים מתוך מחזורי החגים.

גם הדרדקים שטרם הגיעו לדרגת הקריאה, למדו מפי הרבי את שם פרשת השבוע ואת תוכנה בקיצור. צובטי הלחיים היו מציקים לקטנים בשאלות מוזרות כגון: "מי זה 'תולדות', יהודי או גוי? ושמא היה ה'גלח'." (לכומר קראו 'גלח' בניגוד לרב שהיה תמיד מזוקן).

בנוסף לפרשת השבוע היו לומדים גם את המגילות ואת ההפטרות. בדרך כלל היה משתדל הרבי ללמד את כל הפרשה עד יום רביעי. ביום חמישי היו משננים את החומר בצוותא או בחברותא, ואחרי הצהריים של יום חמישי היה המבחן. (ביידיש פאַרהער).

"הירא ורך הלבב", שלא הכין ולא שינן כראוי, היה מקבל ארכה עד יום ששי בבוקר.

יום החמישי, שהיה קרוב לשבת, היה יום של ערב שמחה. ריח החלות הטריות והמאכלים המיוחדים של שבת כבר נישאו באוויר. אחרי המבחן היה מסתובב התלמיד בזחיחות דעת ובהרגשת שובע של כרס מלאה תורה. יום החמישי היה יום של סיפורי המקרא שזורים וקלועים באגדות חז"ל.

הרבי כיד הלשון הטובה עליו, היה מוסיף דימויים משלו ומסביר אותם כאילו הכל קרה היום ותמול שלשום.

בימי חורף, כשהשלג היה מכסה את שבילי הכפר, והקרח היה נדבק אל זכוכיות החלונות בציורי שתי וערב, היינו מצטופפים סביב השולחן והרבי היה ממיס את הקרח בהבל פיו תוך תיאור המאורעות על פי פרשת השבוע והאגדות הנלוות אליה. ימים של ציפייה ושמחה ליום החמישי בשבת היו בקיץ. כשרונו הסיפורי של הרבי, ויכולת תיאור המאורעות, היו אז בשיא. אחרי שהשמש היתה נוטה למערב ואחרי

הקלת מועקת הלב של המבחן השבועי, הכינונו את השולחן והספסלים לקראת סיפור פרשת השבוע;

הזריזים שבינינו הביאו דלי עם מים זכים מתוך הבאר שבחצר, והיו מזלפים על רצפת החדר ומכבדים את האבק. אשת הרבי, פוליע, היתה מושיטה את מטאטא הזרדים כדי להיות שותפה להרבצת האבק והתורה.

בדרך כלל בקיץ היינו מהלכים יחפים ונהנים ממגעה החם של האדמה .על בהונות אצבעות הרגליים היינו פוסעים ילד ילד אל מקומו, משתדלים להיות קרובים אל הרבי כדי לא לאבד מלה. הבנות המעטות היו מרוחקות קצת אל אחורי הספסלים.

הרבי הוריד את מעילו העליון, ניגב את משקפיו, הוציא את שעון הבצל בעל שרשרת הפליז, לקח את המחווה, והושלך הס. השתדלנו לא לנשום בקול. העיניים היו נשואות אל טלית-הקטן הצהובה ואל פני הרבי. פניו היו רגועות ומאירות. פתח את החומש, והיה דומה עלינו ככהן גדול הנכנס להקטיר לפני ולפנים.

הרבי הציץ לצדדים, ליטף את התלמידים במבטים אבהיים שלא כדרכו, דרך המלמד הקפדן של כל ימות השבוע, אחר כך פתח את כפתורי חזייתו, הוציא את קופסת הטבק מהכיס העליון הימני, וארבע הכנפות עם הציציות השתפלו על ברכיו בגון הגוויל של ספר תורה.

זיעת הרב היתה מושכת את הזבובים, ואילו אנחנו הרגשנו מעין ריח ניחוח של ספרים עתיקים. זמזום הזבובים והנשימה המאופקת, היו מבשרים את תחילת הסיפור. הרבי הוציא קמצוץ של טביקי מבושמת והחדירו לתוך הנחיריים הגדולים שלו בדחילו ורחימו. אחרי העיטוש הראשון ידענו שהסיפור ממשמש ובא.

תוכן הפרשה היה משובץ במשלים מתוך ספר הישר והמדרשים. יעקב ובניו נהיו לנו קרובים, מוכרים וממשיים. ריחמנו על יעקב הזקן כשהודיעו לו: ״טרוף טורף יוסף״, כמעט שרצינו לגלות לו את הסוד...

חייכנו כשראובן הרגיש בשעת המעצר את אגרופיהם של מנשה ואפרים ואמר בלשון הקודש אל אחיו: אחים יקרים, אני מרגיש בגבי אגרוף של בית אבא... (״ברודערלעך, איך פיל די פויסטן פון דער היים...״)

שמענו את כינורה של שרח בת אשר המנגנת תחת חלונו של סבא יעקב: ״דודי יוסף חי, דודי יוסף חי...״ והרבי היה מלוה את המשפט בניגון מיוחד. (ביידיש: ״דער פעטער יוסף לעבט, דער פעטער יוסף לעבט״.)

הסיפור של בלעם ואתונו היה בפי הרבי כמין חומר ביד הבשם. אנו הילדים שהכרנו סוסים ולא ראינו חמורים, תיארנו לעצמנו את חמורו של בלעם כאותו סוסון רזה של ואסילי בעל העגלה מהכפר, סוס ששמע דברי מוסר כשהתקשה לסחוב בעליית ההר ״בוטשקיוועל״ בדרך לווישאָ.

אהבנו את ימי החמישי, כי בנוסף לחוויית הסיפור היינו קרובים ליום השישי.

סדר הלימוד של ערב שבת היה קצר ביותר. אחרי תפילת שחרית למדנו טעמי המקרא וחזרנו על כמה קטעים. קראנו לזה ׳להעביר את הסדרה׳ (׳מעביר זיין די סדרה׳).
אחרי גמר שעות לימודי החובה בבית הספר הגויי, בשעות הבוקר, היינו רצים הביתה בצהלה, להחליק על הקרח של הנהר הקפוא בחורף, או לדוג דגים לשבת בקיץ.

בנוסף להרבצת תורה שהיתה עיקר עיסוקו של הרבי, הוא היה גם מעין ׳כותל-מערבי׳ לעצה טובה ולרפואה מנוסה ובדוקה.
המלמד היה ידען גדול ומנוסה בכל מיני מחושים כגון: כאב בטן של ילדים, כאב שיניים, ראש וגרון. היתה לו יד קלה לעקירת שן, ולרקוח נוזלים נגד כאבי אוזניים בחורף. בשעת הצורך היה גם מספר שערות במכונת יד, והיה גם ׳בעל-מנגן׳. כלומר היה מחבר מנגינות לזמירות של שבת. בדרך-כלל היה שר את היצירה בסעודה שלישית אצל ר׳ עזריאל אנשליס, בשעת אכילת דגים ממולאים או פשטידת שבת.

באייר תש״ד 1944, כשהיינו כלואים בגטו דראַגומירעשט, ממש סמוך לחיסול הגטו, הצצתי עם דרך חלון קטן לתוך מרתף אחד הבתים. הזדעזעתי לראות את מלמדי היקר, הרבי שלמה-יוסל ואשתו פוליע במלוא צערם, בדידותם ועליבותם. שניהם ישבו על הרצפה, מתחתם ערמת קש מכוסה בשמיכה דהה. פניו עטופות במטפחת כדי להסתיר את חרפת גזיזת הזקן. בנו היחיד בערל היה מרוחק ממנו בלי לדעת על גורלו. יומיים לאחר מכן הועלו הוא ואשתו אל קרונות הבקר. מורעבים ומותשים עמדו גם הם על הרמפה בכ״ו אייר תש״ד וחיכו להידחק לתוך ה׳מקלחות׳ של אושוויץ, שם נגאלו מייסוריהם...

סדר הלימוד בחדרו של הרבי משה

כאמור, עברו התלמידים מהחדר של המלמד ר׳ שלמה-יוסל לדרגה יותר גבוהה, אל חדרו של רבי משה אהרוניס.

כאן היתה יותר עצמאות לתלמידים, והיחס של הרבי משה היה כיחס אל בחורים. כאן הרגיש הנער, שיצא מכלל נוצות הפלומה של האפרוח, והגיע לכלל בעל כנפיים ומעוף.

הרבי משה היה איש גבוה, חסון, ובעל הדרת פנים. זקנו הלבן - תלתלים צחורים כגלי קצף, וריסי עיניו כגיזי צמר, מתולתלים ומקומרים. עיניו מוארכות כשקדים גדולים. מבטו היה מבט של רוך ונועם מצד אחד ומאידך הקפדה ורצינות.

בשעת הארוחה או בשעת התפילה בימות החול, היה חבוש מגבעת עגולה נוסח חסידי סאטמר, ואילו בשעת הלימוד עם תלמידיו- ירמולקה שחורה דהויה מרוב שימוש, מבהיקה על רקע ריסי עיניו הבהירים. השפם, הזקן והפיאות עיטרו את פניו הטובים. למרות קולו הצרוד תמיד, היה החזן הקבוע למוספי ימים-נוראים. קולו העמוק והעבה מלא תחנונים וגעגועים, היה חודר עד ללשד העצמות ועד לנימי הנפש.

היתה לו השפעה עצומה על תלמידיו. כל מוצא פיו היה עבורנו צו קדוש. השיטה שלו היתה כמורה אל תלמידיו הבוגרים, שיש להכינם להיות אנשי מעשה ועסקים. שנינות לשונו שימשה לו כלי עזר להרבצת התורה. היה בקי בתנ״ך, בשפה הארמית ובפיוטים השונים. כמו כן היה ׳ספרא-רבא׳;

ה׳גריזלעד׳, ׳גריסעכש׳ ביידיש (תוכן מסוים שהיה מכתיב לתלמידים כדי שיעתיקו אותו כמה וכמה פעמים על מנת להתלמד בכתיבה תמה ובכתיבת איגרות) שלו, היו לשם דבר, והיו מצטיינים במעוף רחב, ולקוחים משטחי חיים שונים כגון: מסחר בבהמות, חכירת שדות, עסקי מסחר מעבר לים, ומסיפורי מעשיות של חסידים על הרביים שלהם.

לפני חג הפורים היה מוריד מעליית הבית - ה׳בוידעס׳ בלע״ז: מזוודה קטנה קלועת קש, ובה ה׳אוצר הגדול׳; עשרות חיבורים, מחזות פורים (׳פורים שפילי׳) שחיבר הרבי משה בימי בחרותו.

הוא ידע את כשרונותיו של כל תלמיד ותלמיד, ולפי זה חילק את החיבורים כדי שיתאמנו כשחקני פורים ובבוא היום ישמחו את אנשי הכפר, כחוק היום, כשילכו זוגות זוגות של ׳שחקנים׳ להביא את משלוחי המנות מחופשים ושמחים וטובי לב.

סדר היום אצל הרבי משה היה גדוש מהבוקר עד הערב. נוסף ללימודי קודש, היה מלמד גם חשבון והנדסה, כהמשך לארבע פעולת החשבון שלמדנו אצל המלמד הראשון. מפרשת חיי שרה ועד פרשת תרומה היו לומדים גם בערבים לאחר תפילת מנחה ומעריב, לאור עששיות נפט ולאור נרות פרפין. בחודשי החורף היינו מצילים עצים מהבית כדי להגביר את חום התנור שבאמצע החדר.

בנוסף לבגדים החמים שהאמהות והסבתות היו מכינות, היו תלמידי החדר מצוידים במקל עבה עם חוד ברזל בקצהו, כדי להתגונן מפני כלבים משוטטים, ושלא להחליק בשלג ובכפור; בכפפות סרוגות מצמר בנות אצבע אחת; בפנס רוח דלוק, ובכובע פרווה מעור כבשים כהגנה מפני הקור העז.

מלבד שני המלמדים הנזכרים, היו עוד בעלי בתים תלמידי חכמים שהתפרנסו ממלמדות.

בנו של הרבי משה, מרדכי, לימד בקהילה מחוץ לכפר. אבי ז״ל בצוק העתים והפרנסה, לימד כמלמד פרטי בסאַסרעגען תקופה לא ארוכה. בני משה-דוד והדס פריד, שהיו מתמידים גדולים בישיבות, גם הם לימדו תינוקות של בית רבן ותמכו בפרנסת הבית.

תקופת עבודתם של המלמדים נחלקה לשני זמנים: מאחרי החגים של ימים נוראים; מחשוון ועד חצי אדר, ומאחרי הפסח עד חצי אלול. לא היו שעות קבועות וקצובות ממש למלמד. יומו לא נגמר בשקיעת השמש ולא התחיל בזריחתה. המלמד השתדל לעבוד בכל כוחו כהגדרת הרמב״ם. כל זמנו היה קודש להרבצת תורה ומוסר. בימי חול, מחמש לפנות בוקר ועד שמונה בערב, עם הפסקות לתפילה ואוכל. גם בשבת הרגיש הרבי שלמה-יוסל חובה לפקוח עין על התלמידים בשעת התפילה ובשעת קריאת התורה, ב׳קדושה׳ וב׳ברכו׳. בשבת אחרי צהריים היה אוסף את תלמידיו לשעה, לומר בצוותא ברכי נפשי בחורף, וללמוד פרקי אבות בקיץ.

המלמדים היו רחמנים בני רחמנים וראו במקצועם גם מצווה גדולה; זכות שרבים תלויים בה. זה הקל על מיעוט השכר ועל הצורך ללמד גם את בני חסרי היכולת, בחינם.

<u>הרב</u>

הכפר שיף היה מסונף לריזאַווליע. הרב ר׳ משה קיזעלניק היה רבה של ׳ריזאַווליע והגליל.׳ תחת מרותו היו הכפרים ריזאַווליע, שיף, באָטיזע ועוד.

המרחק מריזאַווליע לשיף היה כשני ק״מ. בכל ענייני דין תורה, שאלה של איסור והיתר, או סתם עצה, היו הולכים ברגל לשאול את פי הרב. על פיו ישק כל דבר. פעם-פעמיים בשנה היה הרב, מרא דאתרא דְשָם, בא לכאן כדי לערוך ביקור נימוסין ולפקוד את עדר מרעיתו. יהודי הכפר חיבבו אותו וראו לעצמם כבוד גדול להופיע בפניו ביראת כבוד ובמלבושי שבת, ולהושיט לו יד חמה בשלום-עליכם לבבי. בעלי הבתים ובעלי השדות, בעלי המלאכה והאביונים וכל פני הקהל היו עוזבים את הבלי העולם הזה, מתאספים בבית הכנסת, ופעורי פה, בנשימה עצורה, שמעו ממנו את הדרשה - דברי תורה והטפת מוסר.

שכרו היה מועט, הסיפוק היה גדול. הצאן היה מרוצה מהרועה, והרועה ראה ברבנות שליחות קדושה וסוף השכר לבוא. החותמת העגולה ׳אב״ד הרב ר׳ משה בהרב שמואל שמעלקא קיזעלניק דק״ק ריזאַווליע והגליל יצ״ו׳, השרתה סמכות ויראת כבוד.

רבה האחרון של ריזאַווליע והגליל היה איש יפה תואר, גבה קומה, ובעל מידות בחסידות ובהסתפקות במועט. פניו האירו במאור התורה, וביתו היה פתוח לרווחה יומם ולילה. גורש עם משפחתו לגטו דראגימירעשט, ומשם לאושוויץ. עלה על המוקד עם הקהילה באייר תש״ד.

בית-הכנסת

אי אפשר לתאר ישוב במרמורוש בלי אותו בניין ששמו בית-הכנסת. כשם שאצל חז״ל ׳**ה**יום׳ בה״א הידיעה, הוא יום הכיפורים (מסכת יומא - ׳היום׳), כך **ה**בניין, בניין ביהכנ״ס, היה טבורו של הכפר או העיירה. מרכז החיים והפעילות. כאן נפגשו אנשי הכפר ושיטחו את טענותיהם ובקשותיהם כלפי מעלה וכלפי מטה. זה המקום בו הרגיש כל אחד בן בית, בעל בעמיו. מבצרו, ה׳שטאָט׳ (מקום הישיבה הקבוע) שירש מאבות אבותיו, היה מבצרו ומפלטו מעמל היום.

כאן עמדו בני הקהילה עטופים בטליתותיהם והתוודו על מה שעשו ועל מה שזממו בהרהור הלב. עטור בטלית ותפילין לא היה ניכר שוע בפני רש. החדשות שהגיעו עם העגלונים שחזרו מעיר המחוז, והישנות שבפי זקני הכפר, נתערבבו ו׳נתבשלו׳. הליכות העולם הזה והליכות העולם הבא, צרכי החיים וצרכי המתים - נחתכו כאן בבית הכנסת.

פעמיים ביום היו באים כמעט כל תושבי הכפר הגברים לבית התפילה, לשפוך את שיחם בצוותא. איש כי נעדר, ידעו שיש דברים בגו והתעניינו בסיבה. המקום הזה היה בית הוועד לכל הפעולות הקהילתיות. כל הששונות והיגונות : ברית מילה, בר מצווה, עליה של חתן, החופה - הכל נעשה בבית הכנסת ובחצרו. מבית הכנסת נפרד כל אחד בהגיע שעתו ללכת לעולמו. לכאן בא יענקל השמש, טיפס אל עליית ה׳פאָלישי׳ (פשפש קטן למעבר לעליית הגג), להוריד את מיטת המת, כלי הקבורה והטהרה, ומכאן יצאה ההלוויה לבית העלמין.

בית הכנסת בשיף היה עשוי מקורות עץ עגולות כלפי חוץ, מהוקצעות כלפי פנים ומטויחות בטיט. רוב הכפרים היו מוקפים יערות, ובולי העץ שימשו חומר בניין גם ליתר בתי הכפר. הגג היה עשוי רעפי עץ (׳דראַניצעס׳). החצר היתה מוקפת גדר עשויה מנסרים רחבים. בצד שמאל של החצר הרחבה עמדה המשתנה. בית שמוש לא היה. מי שתכפו צרכיו עליו, עבר את הכביש הצר ונכנס אל בית הכסא של ר׳ אלתר שמואל דוד׳ס והשתמש בבית הכבוד שלו כדבר המובן מאליו.

בית הכנסת היה מוגבה, והובילו אליו שש-שבע מדרגות עץ אלון ארוכות וצרות. שתי דלתות עץ אורן היו משני צדי ה׳פאלישי׳ ; בצד שמאל עמדה חבית מלאה מים לנטילת ידיים ולנקיות שלפני התפילה, ובצד ימין נפתחה הדלת אל אולם בית הכנסת. כאמור, שימשה עליית-הגג של בית הכנסת לאחסון כלי הקבורה בנוסף להיותה מקום ל׳גניזת השמות׳ והספרים הקרועים.

באולם בית הכנסת עמדו שורות שורות של ספסלים ועמודי תפילה (׳שטענדערס׳), עשויים מעץ אורן או אשור. אחדים היו צבועים חום. בצד מערב עמד התנור עם הארובה. באמצע עמדה הבימה (ה׳באלעמער׳). עליה היו שולחן הקריאה ועל ידו הספסל להגבהת הספר. הקיר המערבי היה מכוסה בארונות ספרים (ש״ס ופוסקים, ספרי מקרא ומגידות ודרוש) ושולחנות ארוכים ללימוד ולסעודות מצווה. באמצע קיר המזרח, היה ארון הקודש, מגולף בידי אומן כפרי, או נגר בעל חוש אמנותי, מכוסה בפרוכת רקומה בשמות התורמים. בקיר המזרח בין חלון לחלון היתה תלויה המצה העבה, מצת ערוב-חצרות שהיו מחליפים אותה כל ערב פסח. אנו הילדים היינו נלחמים לזכות בכזית ממנה, טרם שרפת החמץ. למרות האבק, השמש, קורי העכביש מסביב, הבצק היבש בן כמעט שנה - טעמה היה ממש כמו טעם המן. ערב וטעים.

מצד זה של ארון הקודש, על הקיר הפנוי שבין חלון לחלון, היו לוחות כגון: טבלת חברת משניות עם היארצייטן של החברים הנפטרים, הפרק ׳הודו להי כי טוב׳, ׳כגוונא׳, ׳ויהי בנסוע׳, ׳מודים-דרבנן׳ ו׳בריך-שמיה׳. מהתקרה הנמוכה השתפלו וירדו - תלויים על שרשראות ברזל - פמוטי פליז ופח, מגולפים ומקורזלים בפיתוחים שונים סביב החישוקים העגולים, כולים מעשי ידיו של ר׳ זלמן-לייב הפחח-הכורך-השען-הזגג והכל-יודע, בעל אלף המלאכות.

קיר עץ ודלת רחבה סגורה הפרידו בין עזרת הנשים לעזרת הגברים. חלונות צרים מכוסים בוילונות מעשה רקמה, ידי נשים נדבניות, חצצו בין העזרות.

אצל הנשים לא היו עמודי תפילה (סטנדים). כל אישה החזיקה את סידור התפילה או ה׳מענה לשון׳ ביד אחת, וביד השניה מטפחת לניגוב העיניים הלחות מדמעות גיל ואושר, ודמעות יגון ואסון.

גג בית הכנסת היה מכוסה רעפי עץ. ברבות הימים העלה עשבים אשר צמחו וקמלו. גם הגג שימש כמרחב משחק לילדי הכפר היהודים. אחד המשחקים היה: זריקת כדור אשר התגלגל אט אט וכל הזריז ותופס, זכאי לזריקה נוספת.

הגג היה נושא דחוף, הטעון תיקון ללא דיחוי. היה זה נושא לויכוחים ולהצעות, ותמיד היה נגמר הויכוח בדחייה לאחר הגשמים. ״בשנה הבאה איי״ה...״ חצר בית הכנסת שימש כמקום עריכת החופה של החתונות. המנהג היה לערוך את החופה ביום ששי, ובמוצאי שבת חגגו את הילולת החתונה בסעודה ושתייה כדת וכדין. בחודשי הקיץ היו מפנים את עזרת הנשים. שם התמקמו הכליזמרים של משפחת

אָוויטש-שלומוביץ מריזאַווליע (השוגערעניעס). הם ניגנו בכינורות, תוף בס וחליל. הבנות רקדו צ׳רדאש (ריקוד הונגרי) או הורה-קוואדריל, ואנו הזאטוטים היינו יורים בפקקי פורים יריות של שמחה בשעת עריכת החופה וסידור הקידושין.

חצר בית הכסת שימש לילדי הכפר למשחקי ׳זוג או פֶּרֶט׳ בגרעיני חרובים בחול המועד פסח.

מקומות התפילה היו קבועים. רק במקרה של מצוקה גדולה היו מוכרים את המקום (הי׳שטָאט׳). בדרך כלל היה יורש הבכור את מקום מושבו של האב.

בבוקר היו שני מניינים לתפילה בציבור ובערב רק מניין אחד. אז היו חוזרים מהשדות וממקום העבודה. כל אחד השתדל להצטרף לתפילה בציבור. אחרי התפילה בבוקר, בשעת קיפול הטלית והתפילין, היו עוד מתיישבים קצת (שלא יהיו כתינוקות הבורחים מבית הספר), ומשוחחים על דא ועל הא. אחרי אכילת פת שחרית יצא איש איש לעבודתו, לסדנתו, לבוסתנו, למלחמת הקיום - עד הערב. עול הפרנסה היה כבד. בכל בית היו פיות להאכיל, בנים ובנות הזקוקים ללבוש של כבוד, לשכר לימוד ולשידוך הגון, בנוסף לשאר צרכים. יהודי הכפר היו חוזרים לפנות ערב כגיבורי מלחמה וכעטורי ניצחון. במגפיהם הכבדים, במלבושיהם המרוטים, נכנסו לבית צוהלי פנים ושמחים בחלקם. נטלו ידיהם מהדלי שזה עתה עלה מהבאר, ברכו וישבו לאכול במנוחה.

סדרי הקהילה והתפקידים הקהילתיים

בכל ליל הושענה רבה נבחרו בעלי התפקידים הקהילתיים לשנה הבאה, ונקבעו צרכי הציבור: נבחרו שני גבאי בית הכנסת, ראש הקהל וגבאי הגחש״א (חברא קדישא), הוקצתה הקצבה לקניית עצים להסקת המקווה, והתקיימה מכירת ההקפות ו׳אתה הראית׳.

כמו כן, נקבע באותו לילה, בין אמירת הקטעים שבתנ״ך לבין אמירת תהילים, מי יהיו התורנים המטפלים במת המוטל לקבורה. מנהג היה בשיף שלא שכרו פועלים בשכר לכריית קבר. רק בחודשי החורף בהם היתה האדמה קפואה וקשה לכריה, הזדקקו לידיהם של ׳עשיו׳. טיפול בגמילות חסד של אמת, נעשה בתורנות מתוך התנדבות ומתוך רצון לקיים את המצווה.

בשנים האחרונות שלפני השואה, היה תפקיד ראש הקהילה בידי דודי ר׳ עזריאל בר׳ אשר אנשל פערל, שהיה מגבירי הכפר, בעל אדמות רבות, ונשוא פנים גם אצל הגויים. ר׳ עזריאל פערל ואשתו חנהצ׳ע היו חשוכי בנים ובעלי צדקה. שניהם תמכו בנצרכי הכפר ביד נדיבה. כל דכפין בא ולקח את כד החלב, הקמח או התירס ושאר תוצרת חקלאית. הוא היה שנים רבות גם גבאי החברא-קדישא אשר דאג לווידוי בשעת הפטירה, למניין של אומרי תהילים, לרישום בפנקסי הקהילה, ולכל צרכי הקבורה. עשרות בשנים ערכו בבית ר׳ עזריאל סעודה שלישית בהשתתפות כחמישה עשר איש. הדודה חנהצ׳ע היתה מכינה סירים עם צלי, פשטידות ומעיים ממולאים. לרבים מהמשתתפים היתה זאת ׳סעודת-מלכים׳ לה חיכו משבת לשבת.

המקווה

בסמטה צרה, קצת מרוחקת מהמרכז, שכן אחר כבוד המקווה. להבדיל מבית הכנסת שהיה כולו לימוד, תפילה וקדושה, שימש המקווה, ששכן בחדר אחד גדול, מלבד למקום טהרה וטבילה, מעין 'בית-ועד' ומפגש לשיחת חולין.

הירש הבלן היה גר עם אמו הזקנה בחדר הצדדי, שם היתה לו גם מתפרה לבגדי איכרים, ומעבר לקיר היה מחזיק את עצי ההסקה. את העצים היה מבקע לבד, ולפעמים היתה אימו הזקנה, כבת שמונים, עוזרת על ידו כרגילה וכמנוסה. כמעט בכל מוצאי שבת אחרי מעריב, היה הירש הבלן עולה על ה'באַלעמר' (שולחן הקריאה), דופק שתי דפיקות חזקות על השולחן, ומכריז וחוזר ואומר, "אין יותר עצי הסקה!" ואם לא יוסיפו לו על התשלום, הרי הוא מודיע שאינו מסיק את המקווה!!! כמובן שהקהל לא הוסיף כי לא היה מאין להוסיף, ואילו הירש הרחמן ואימו המשיכו לדאוג לעצים, לחטוב אותם בגרזן הקהה ובידיים המיובלות, לחמם את המקווה כדי לטהר את בנות ישראל מטומאתן, ואת בני ישראל מזוהמתם ומזיעתם.

פני סגפן היו לו ל'הירש-דער-בעדער' (הירש-הבלן). עיניים עמוקות, פיאות קצרות, וזקן שחרחר מתובל באפור, עיטרו את פניו. תמיד טרוד ובהול להשביע רצון ה'בעלי-בתים'. אצל האיכרים הגויים היה ידוע כ'הירש-התופר'. היתה לו מכונת תפירה גדולת ממדים ובה היה תופר מכנסיים ומעילים מבד צמר עבה לקראת החורף. הגויים היו מביאים אליו גליל בד תוצרת בית, ועל פי טביעת עין של תלמיד חכם, היה קובע ומסכם כמה זוגות מכנסיים ומעילים אפשר לתפור מזה. הכל נעשה בהסכמה ובנאמנות. גם המידות נמדדו באומד ובערך, והכל התאים בדיוק, ולא אמר איכר מעולם "צרו לי המכנסיים".

אצבעותיו של הירש היו כפופות על פי מידת המחט העקומה - מחט רפדים גדולה שקנה בכרך סיגט, והן לא הכזיבו אותו, כמו שאומדנו למידות התאים תמיד. גם לילדי ישראל היה תופר מכנסיים לפסח. לאלה שלא הספיקו להגיע אל ליבוביץ' החייט מריזאַווליע, המומחה לחליפות. כשהגוי בא לקחת את סחורתו התפורה והכל נגמר בכי טוב, היה הירש משלשל את מטבעותיו למטפחתה של אימו הזקנה, וזאת היתה צוררת אותן בצרור מיוחד סמוי מן העין. הירש היה מלווה את הגוי ואומר לו: "דע לך שהמכנסיים תפורים בחוטים מיוחדים. ממש חוטי ברזל ופלדה..."

בתוך בור המקווה היה תנור מיוחד אשר הוסק בבולי עץ, לחימום המים. ארבע מדרגות עץ הובילו אל בור הטבילה. ספסלים היו מסודרים לאורך הקיר, לשים עליהם את הבגדים, ומתחתם דליי עץ עם מטאטאי זרדים. שלוש אמבטיות גדולות מעץ אשור, היו תמיד מוכנות לשימוש הקהל. הגבירים שבכפר היו מזמינים לעצמם אמבטיה חמה, בה היה מקום להכניס גם ילד או שניים. הירש היה שואב מים חמים מהמקווה וממלא את האמבטיה לפי דרישת הרוחץ. ׳עמד׳ היה מסתפק בכמה דליי מים חמים ובחבילת הזרדים. כשהגביר יצא מהאמבטיה ונכנס לטבול במקווה, קפצו שניים-שלושה נערים והתיישבו בפנים בניחותא וטעמו טעמו של גביר. תוך כדי הישיבה קלחו הסיפורים, החדשות של העולם הגדול, מארגענטינע ועד אמריקע, ומסיביר ועד פולין...

דמות מקוואית ידועה היה זלמן-לייב, בעל מלאכות הרבה, שעליו נתקיים הפתגם ״אסאך מלאכות און וויניג ברכות״ (הרבה מלאכות ומעט ברכות).

היה לו כוח שכנוע, וכשרון לספר סיפורים מהזיכרון. היה ספוג סיפורים מהעולם הגדול. דברים שקרו לפני שנים ועידנים קיבלו אצלו אקטואליה וכאילו קרו רק אתמול. כשהירש רצה לזרז את הצעירים, היה לוחש לתוך זקנו ש״את הסיפורים האלה הוא שומע כל יום ששי...״ ויוצא להוסיף תפר במכנס התקוע במכונת התפירה הענקית, לבקע עצים כדי להוסיף לחימום הדוד, לסתום אמבטיה שנוזלת, והעיקר היה יוצא ונכנס כדי שלא יתחמקו מבלי לשלם, ולכל הפחות שיבטיחו לשלם.

עם כניסת השבת, היה ר׳ הירש מחליף את הבגדים הרטובים, מיישר את שיער זקנו ופיאותיו, מוציא את הקפטן והשטריימל, ורץ לבית הכנסת להצטרף למניין ולהתכונן למנוחת השבת והסרת הדאגות עד מוצש״ק.

פרנסות בשיף

חמישה חנוונים היו בשיף. החנות המפורסמת והמגוונת ביותר היתה של ר׳ לייזר יעקב׳ס ואשתו רעכל אָוויטש.

ברחבה בקרבת בית הכנסת עמד ביתו הכפרי. הבית היה עשוי מקורות עצי אורן, ובו חמישה או שישה חדרים. שני החדרים הגדולים שימשו כחנות וכבית-מרזח. בדרך כלל אפשר היה למצוא שם סחורות מכל סוג ומין כגון : מאכל ומשתה, יין כשר ליהודים, יין נסך לערלים, יי״ש וסליבוביץ, לבוש ונעל, כלי עבודה וכלי מטבח, מיני סדקית ותבלינים, מחטים וחוטים לתפירה ולרקמה, תבואה וקמח, נפט ועטרן, מסמרים ועורות לסנדלרים, סיגריות וטבק וממתקים, מכשירי כתיבה ופירות יבשים כגון צימוקים תמרים ותאנים ל׳חמשה-עשר׳ (ט״ו בשבט), וחרובים ואגוזים לפסח.

רעכל אשת ר׳ לייזר היתה אישה חרוצה ומסורה. עד שבעלה היה חוזר מבית הכנסת, טיפלה היא בקונים הגויים ולא התביישה לזרוק את השיכורים לרחבה שלפני בית-המרזח, שיתפכחו מיינם. בעזרת הנשים ישבה בשורה הראשונה ושם הפגינה את ידענותה בסידור התפילה ובסדר קריאת הפרשיות ; היתה מעין ׳פירזאָגערן׳ - מראה מקום ומדריכה לנשים שאינן בקיאות כל כך באותיות זעירות.

שני הבנים, הירשל ומרדכי, עזרו על יד ההורים והרחיבו את העסק גם למסחר בתפוחי עץ ובייצואם למרחקים. הבת היחידה, אסתר, התחתנה עם בן טובים מיוחס - ר׳ זונדל פויגעל מסיטשעל. הוא ׳ישב׳ בבית ר׳ לייזער ואכל ׳קעסט׳, כלומד למד ואכל כדי לזכות את כל בני הבית במצוות לימוד התורה. כולם נספו ולא נשאר שריד.

מול חנותו של ר׳ לייזר היה בית-המרזח של ר׳ צבי הירש (הירשל) ואשתו אסתר מושקוביץ.

הוא היה איש עדין, נמוך קומה ובעל קול ערב. חייכן וערני ובעל תפילה מחונן. אסתר היתה בת לסוחרי בקר ובעלי בוסתן, והיא אשר ניהלה את החנות הקטנה ואת בית-המרזח. בימי ראשון היו מתאספים האיכרים יחד עם נשותיהם לשתות ׳לחיים׳. כטוב ליבם במשקאות חריפים וביין, היתה מסתובבת כשוטרת, משליטה סדר ומקפידה על תשלום. כשהגויים החלו לשיר את זמירותיהם בנדנוד הראשים ובהברקת העיניים, היה הירשל בעל הבית מסתלק לבית הכנסת, ואשת חיקו אסתר, סידרה את העניינים על הצד הטוב ביותר.

היו להם שני בנים ובת. הבן יעקב למד בחדר אצל הרב שלמה-יוסל, וכינויו היה 'ינקעלע הכנר';

מהאיכרים ומהצוענים שניגנו בבית המרזח למד לנגן בכינור דוינות ומנגינות עממיות וחסידיות. למחרת הסלקציה נשאר רק יעקב. הוא היה כבן שבע עשרה. השתחרר בברגן בלזן, הגיע עם הצלב האדום לשבדיה, ומשם היגר לאמריקע והקים שם משפחה.

חנותה של רייזע מנדל ווערצבערגער

מול ביתו של ר׳ עזריאל אנשליס התנוסס בית כפרי יפה, הבית של ר׳ מנדל ווערצבערגער.

אשתו היתה בתם של רחל לאה ואלתר ברקוביץ׳, וכינויה בכפר היה, ׳רייזע מנדליס׳. עיקר המרכולת בחנות היתה: יינות כשרים לקידוש ולארבע כוסות, כל מיני סדקית, וטבליות של סוכר מלאכותי (׳קונץ צוקער׳ ביידיש). את המצרך האחרון הם החזיקו במחבוא מחמת עינא-בישא של פקחי האוצר.

בעלה של רייזע, נסע לפני שנים לאמריקע ושם מצא פרנסתו כ׳כלי קודש׳ באחת הקהילות. כאן בכפר השאיר את אשתו רייזע וששת הילדים, איציק, וולף, זיידל, הבת הקטנה מרים, ועוד שתי בנות שאינני זוכר שמותיהן.

רייזע, אישה נמוכה, סבלה מכל מיני מחושים וחולאים לא מוגדרים. תמיד ישבה על המיטה המוצעת בכרים וכסתות. בעיניה הגדולות פיקחה על הליכות החנות. היו לה פנים עגולות ולחיים סמוקות וחריצי חיוך סביב השפתיים. הבנים למדו בישיבות והבנות ניהלו את החנות ואת משק הבית. לקראת החגים, ובעיקר לפני פסח, היתה תכונה גדולה בחנות. כמעט כל אנשי הכפר קנו שם את היין הכשר.

לא פעם הלכתי בשליחות הורי להביא את היין ל׳ארבע כוסות׳, וזוכר אני את ההכנה המיוחדת: הצטרכתי להחליף את ׳בגדי-החמץ׳, לשטוף טוב טוב את הידיים, ולחפש אם בכל זאת לא נשאר פרור באחד הכיסים. עטפתי את הבקבוק הענק במטפחת בוהקת ׳כשרה לפסח׳, ושיננתי כל הדרך: ״אבי מבקש חמישה ליטר יין אדום כשר לפסח.״

בצעדים בוטחים עליתי במדרגות הארוכות שלפני החנות של רייזע-מנדליס, פתחתי את דלת העץ המשובצת שלבים וריבועים של זכוכית צבעונית, פעמון נחושת צלצל עם פתיחת הדלת והודיע: ״הנה קונה בא.״

קולה של רייזע נשמע בלחש דרך הדלת המפרידה בין החדר לחנות, ״בוא, בוא ילד נחמד״. רייזע התאוששה, ישרה את הכרים והחלה לחקור אותי: אצל מי אני לומד, ומה אני לומד, ומה שלום הבית. בחיוך אימהי חם הוציאה סוכרייה כשרה לפסח והושיטה לי. כאן ארבה לי הסכנה: אם אתאפק ואברך קודם, או ח״ו אכשל ו׳אזלול כעשיו׳. כהסברו של המלמד: ״ויאכל״, בלי ׳המוציא׳. ״וישת״, בלי ׳שהכל׳... אחר כך נתנה רייזע פקודה לבנה זיידל למזוג את היין ולשלוח פתק כמה זה עלה.

משפחת מנדל ווערצבערגער נחשבה אמידה, כי ר׳ מנדל היה שולח מדי פעם

׳מכתבים ממש׳, כלומר מכתבים עם ׳תוכן׳, ובהם שטרות של טולרים (דולרים).

כשפטר, הדוור הגוי, היה חוזר מריזאווליע עם הדואר, וילדי החדר עזרו לו לחלק את המכתבים (הדוור לא ידע קרוא וכתוב), הם זיהו כבר את כתב ידו המסולסל של ר׳ מנדל, את הבול של אמעריקע, ועל פי המישוש ידעו שיש דברים בגו׳, ורצו ראשונים להודיע לרייזע.

אחת לכמה שנים היה ר׳ מנדל בא מעבר לים לבקר את זוגתו תחי׳. זוכרני את הציפיה ואת החגיגיות של הביקורים. כל אנשי הכפר לבשו נקיים ויצאו לקבל את פניו של ר׳ מנדל. בקצה העליון של שיף, בדרך המלך בין סיגט לביסטריץ, מול הצלוב (׳צלם׳ ביידיש), חיכו לבואו.

בדרך כלל היה בא בכרכרה ממלון האורחים של הנאטעכע בסיגט, והיה נרגש מקבלת הפנים. פעמוני הסוסים ליוו את זמזום התהילים ואת הלמות הלב. נהמת הסוסים וצהלתם בישרו על בואו. ר׳ מנדל היה יורד בניחותא וכל הגברים היו מושיטים לו יד חמה לשלום עליכם׳. מכאן ועד למדרגות הבית ליווהו בזמרה. היתה זאת הכרת התודה של עניי הכפר ועסקניו, על ההשתדלויות שלו באמעריקע כשד״ר – שלוח למען הנצרכים ׳למעות-חיטים׳ ולכספי צדקה.

רייזע ובנותיה חיכו בפתח הבית. היא בשביס של שבת, והן מסורקות ולבושות בשמלות של חג לקבלת פני האורח, האב והבעל.

בפסח תש״א, כשלוש שנים לפני השואה, ביקר ר׳ מנדל בכפר, ולא ידע שהפעם נפרד מכולם לעולמים. ר׳ מנדל חזר לאמעריקע, ורייזע אשתו וכל בני הבית הובלו לגטו דראגומירעשט, מייד לאחר פסח תש״ד 1944.

מהרמפה של מנגלה, שרדו וולף והבת הקטנה מרים. אותה ראיתי בליל ה- 10 למאי 44׳, אחרי הסלקציה. שערותיה המקורזלות מגולחות, ועיניה הגדולות מביטות בפחד. מבטנו הצטלב. היה לה חיוך כאוב - ייאוש ותקווה גם יחד. ברגעים ההם עלתה אמה רייזע על המוקד, מתוך תקווה שמנדל בוודאי ידאג למשפחה.
אחרי שחרורי בברגן בלזן, ב- 1944, כתבתי ליפדרציית יהודי מרמורושי שבאמעריקע מכתב ובו בקשתי שישלחו לי תשמישי קדושה. התפילין הראשונות שזכיתי להניח אחרי המחנות, היו תפילין גדולות ומשומשות שר׳ מנדל ווערצבערגער שלח לי מעבר לים.

ר' אלתר פערל

השכן הקרוב ביותר לבית הכנסת היה ר' אלתר שמואל דוד'ס פערל. היתה לו חנות קטנה דחוסה בכל מיני סחורות. הוא היה יהודי מפוחד, עדין נפש ותמים, והיה היחיד שפחד להחזיק משקאות חריפים משתי סיבות: פחד ממפקחי האוצר שהפתיעו בחיפושיהם אחר משקאות מוברחים, ושאט נפש מניבול הפה של השיכורים ומריבותיהם. נתן בהקפה לבני ברית ושאינם בני ברית. תמיד מלמל פרקי תהילים ולא עמד על המיקח. הוא ואשתו נחה גידלו ששה ילדים.

את כל ענייני הרשות, ענייני המועצה, והביקורות של הז'נדרמריה, סידרה נחה במרצה הרב. בעלה אלתר היה מלווה אותה בתפילה חרישית. ר' אלתר או ככינויו 'אלתר-דאר-מוז'דאר', כמעט שלא עזב את כפרו. פחד מסכנת דרכים ומכלבים נובחים הרצים אחרי עגלות וסוסים. פעם אחת הצטרף אל קבוצת חסידי ספינקה שנסעה אל הרבי ששבת בווישא וקרתה 'תקלה': אלתר שכח להכניס לתוך ה'קוויטל' אצל הרבי את שם אחד הילדים. חבריו הלצים צחקו והקניטו אותו כל הדרך, אבל הבטיחו לו שלא יספרו לנחה אשתו.

מהמשפחה שרדו שני בנים: הבכור שמואל-דוד שחזר מעבודות כפיה בצבא ההונגרי, ואחיו הצעיר זיידל-משה פערל שהשתחרר בדורה נורדהאוזן. שניהם הקימו משפחות.

זליג שנייצעס

בתוך הנוף האביוני של חלכאים, מוכי גורל, ובעלי פרנסות בדוחק, השתלבה חנותו-פינתו של זליג. בחור רווק, נשען על שני מקלות כפופים, כשגבו גחון ומוטה כקשת מתוחה. רגליו הצמודות מלידה, נשרכות על הארץ, ראשו ופניו כלפי מטה, כחצי מטר מעל השביל המוליך אל בית הכנסת וממנו.

אחותו, שנייצעג, היתה מבשלת את תבשיליו ומכבסת את בגדיו הדלים. היה יושב מכווץ בתוך כסא נצרים כשפניו מופנה לאיש שיחו. זקנו המחודד בצבע חלודה, לחייו מלאות ותפוחות, וזיפי זקנו משתרגים בפאותיו המקורזלות. עיניו המבריקות היו מקרינות טוב לב והשלמה עם גורלו.

שנייצעג האלמנה ובתה היחידה בינה, היו שוקדות על ניקיון הבית הדל, בעל שני החדרים והפרוזדור. בחדר הגדול עמד תנור הלחם בנוי מלבנים, תנור הפח לבישול ולחימום, הכסא של זליג, וספסל-מיטה ('באנק-בעטל' ביידיש). מאחורי השולחן ועל

ידו, היתה אצטבה ועליה ה׳חנות׳.

אנו ילדי החדר, בדרך הביתה, היינו מתעכבים ליד הנפחייה של אליה הנפח, מול ביתו של זליג. אז הוא היה לוקח את שני מקלותיו, ממיין וממקם אותם לתוך חופניו, מצמיד את אצבעותיו סביב הכיפוף ומתחיל לשרך רגליו. יורד בזהירות, ספק בהליכה ספק בזחילה, מרים את פניו ותר אחר תלמיד המוכן לשוחח עמו. עיקר השיחה נסבה תמיד על קניית טלה לשבת, שחיטתו והפשטתו, מכירת חלק מהבשר בריווח הגון וטיב המאכלים ששנייצע הכינה לשבת.

ראשי הקהילה עמלו ועזרו לו שיוכל למצוא את לחמו בכוחותיו המוגבלים. היה לו רצון ודחף חזק למסחר. הם הטילו מס מיוחד במינו, על פי תקנה שהתקינו והיא: נרות לשבת ושמרים לאפיית לחם וחלות, קונים רק אצל זליג.

כילדים היינו בטוחים שאם יהודי קונה נרות לשבת או שמרים לאפיה במקום אחר, כמו אצל הנכרים, הוא נכשל באיסור חמור של ׳טריפה׳.

בנוסף לזה, היתה שנייצע אחותו אופה חלות גם באמצע השבוע ומוכרת אותן לאיכרים שהובילו עצי הסקה מיערות באטיזע, והיו באים לפרזל את הסוסים אצל אליה הנפח. בין לבין היו עולים אל הגזוזטרא של שנייצע, מפטמים את המקטרת בטבק גס ולועסים חלה טרייה שקנו אצל זליג.

בימי ראשון, כשהאיכרים היו יורדים עם המשפחות למרכז הכפר, ללכת לכנסיה או לשתות בבתי מרזח, אז היה זליג מכין את מרכולתו, ומאיץ בשנייצע להסיק את התנור עוד פעם, כדי לספק חלות לכל קונה.

בתה של שנייצע, בינה, ניצלה, עלתה לארץ ישראל, והקימה משפחה בירושלים.

נפחים יהודיים

בשיף היו שני נפחים: אליה הנפח (אוויטש), או כפי כינויו אליה רייצעס (אליה של רייצע או רייזע), וברוך מענדל בתיהיס (של בתיה).

שניהם היו גברתנים וגבוהים. שניהם בעלי זרועות אשר גידיהם היו משתרגים ומתנפחים על פי הרמת הקורנס. בשעת יצירת הפרזולים וכיפוף הברזל לפרסות הסוסים, היו הופכים השרירים לגידי פלדה ממש, ורשפי שלהבת היו ניתזים לכל צד.

אליה היה בשעת מעשה נוגס בזקנו ומחזיקו בין שיניו כשהוא מכה ביד אחת בפטישו, וביד שניה מחזיק בצבת המיוחדת הלופתת בברזל המלובן המחליף את צבעו מצהוב לוהט לאפור שחרחר. שמחה גדולה היתה לילדים כשאליה הרשה להם ללחוץ על המפוח וללבות את הגחלים; אז היה משלב את ידיו הגרומות ומסתכל על הזאטוטים בחדווה. הוא הרשה לנו לאסוף את המסמרים המקוצצים מפרזולי הסוסים ואנחנו היינו מרחפים אל על יחד עם גצי הרשפים המנופחים, העולים למעלה למעלה ונעלמים אי שם מתחת לתקרה המפויחת של הנפחייה. שעת רצון כזאת היתה, כשחזרנו הבית מהחדר אחרי תפילת ערבית. שני הנפחים הכניסו בסוד המקצוע את אחד הבנים שלהם. אליה בעל הזקן הקצר והעבות ראה שבנו אהרון לא ראה ברכה בלימודו. הרבי שלמה-יוסל שהיה קרובו, יעץ לו שבפרזול סוסים יעשה יותר חיל מבלימודו, ועצתו נתקבלה.

ברוך-מענדל הכניס לנפחיה את בנו הבכור דוד. שני הנפחים היו ממשכימי וממעריבי בית הכנסת. בשבתות חבשו שטריימלים לראשם וקפטנים לגופם. הם ראו ברכה בעמלם, כי איכרי הסביבה סיפקו עבודה רבה; תיקוני עגלות וגלגליהם, חישוקים לגלגלים, פרזול הסוסים, תיקון מחרשות וכל מיני כלי עבודה של הבית ושל השדה – הכל עבר דרך הנפחיות של אליה וברוך-מנדל. גם כאן שימשה תוצרת חקלאית כתשלום, בנוסף למזומנים.

<u>עגלונים</u>

שלושה עגלונים היו בשיף, אשר עיקר פרנסתם היתה הובלת משאות ויבול מהשדות מהכפר אל העיר, והסעת נוסעים לעת מצא.

יוסלה בעל העגלה, היה יהודי נמוך קומה, פניו מעוטרות זקן אפרפר מקורזל, עיניו מבריקות, ומלא בדיחות כרימון; מגפיו צמודים לרגליו הקצרות, והפרגול מתחת לזרועו. תוך כדי קשירת היצולים והמושכות היה משוחח עם הסוסה החומה שלו כדבר איש אל רעהו. היה מספר לה לאיזו עיירה עומדים לנסוע והיה מתחנן לפניה שתמשוך את העגלה באמת ובאמונה, והסוסה החומה היתה מהנהנת בראשה תוך כדי גירוש הזבובים ולעיסת קלחי התירס.

אחיו, אייזיק-מענדל (טאוועל) היה שכנו מעבר לסמטה. גם הוא היה עגלון, ולו סוסה גדולה לבנה עם כתמים חומים זרועים משני צדי הבטן. זקנו הלבן של אייזיק-מנדל היה מתמזג בצבע האפור של זנב הסוס, שהיה מנופף אילך ואילך לגרש את הזבובים הטורדניים. אייזיק-מענדל היה ההפך הגמור של אחיו יוסלה. בעל מזג סגור, שתקן ועקשן.

אנו הילדים אהבנו להסתכל עליו בשעת התפילה, ובעיקר בשעת הוידוי של 'אשמנו בגדנו'. על סידורו המכורך: 'בית יעקב', היה גוחן וגונח. מקמץ את אגרופו הימין, מבליט את אגודלו, ואחרי כל מילה מכה על ליבו בעוצמה רבה, כאחד המקבל על עצמו את כל ה'אשמות והבגידות והגזלות' של כל הדורות. כמו כן היה מקפיד מאוד לקבל 'מלקות' בערב יום כיפור ברצועה רחבה, והיה גונח וכואב ונהנה מאיבחת המכות – כפרה לשנה החדשה.

העגלון השלישי היה בנו של הנפח ברוך-מענדל, דוד ברוך-מענדליס. הוא שילב את שני המקצועות: עזר לאביו בנפחיה ועסק בעגלונות. הוא היה הצעיר בעגלונים. הוא בנה לעצמו עגלה חדשה עם גלגלים גדולים מעץ מהוקצע, ובה שלוש שורות של ספסלים לישיבה. שני סוסים זכרים חומים, זנבותיהם קשורים בשרוך - רתומים למושכות עור - היו נושפים ורוטטים לאוושת השוט של בעליהם, דוד, מחכים להנפת השוט.

העגלות שימשו כאמצעי תחבורה בין הכפר לבין העיר וסביבותיה. העגלונים הובילו את הסחורות מהעיר סיגט אל הכפר, כשלוחים של הסיטונאים. בחורי ישיבה נסעו

אל הישיבה וממנה בעגלות. חסידים הגיעו אל הרבי בעגלות. איש כי חלה והיה צריך להבהיל את הרופא מריזאווליע (׳וארקע דער דאקטער׳), או להביא תרופה מבית המרקחת, ריפדו את העגלה בקש ובשמיכה והביאו את הרופא בבהילות.

חתונה כי היתה והיה צורך להסיע את המחותנים והמארשעלך (הבדחן), הכינו את כל העגלות שבכפר, גם של הגויים; קישטו את רעמות הסוסים בפעמונים, קשרו סרטים צבעוניים בזנבות הסוסים ו׳היידע׳ לקראת חתן וכלה.

משפחת אוויטש-שלומוביטש – ה׳כלי-זמרים׳ המפורסמים מריזאווליע, הגיעו בעגלות משלהם על כל הכבודה - הכינורות, התופים, ושאר הכלים.

העברת מטלטלין, איסוף יבולי השדה - הכל נעשה בעגלות רתומות לסוסים או לשוורים. בנוסף לעגלות היה עוד קו תעבורתי בין העיר סיגעט לעיר ביסטריץ שבמחוז טרנסילבניה. אוטובוס מחברת ׳נאסאדעאנה׳ ובו כארבעים מקומות ישיבה וגג מיוחד להעברת מטענים – היה עובר פעם ביום ואוסף נוסעים בכל כפר וכפר, אל העיר וממנה.

הנגר והמילדת

- שתי מלאכות בבית אחד, על משקל "תורה וגדולה במקום אחד". הוא היה הנגר הידוע בשם עזריאל חנאיס, ואשתו ה'באבע-פערל', היתה המיילדת היהודיה (על יד המיילדת הגויה, ה'מאשע').

עזריאל ואשתו פערל גרו בבית כפרי ארוך. אגף אחד שימש נגרייה, והאגף השני למגורים. עזריאל היה איש גבוה, כפוף במקצת ורזה. זקנו קצרצר, ופאותיו מקורזלות ומפוזרות לצדדין. על הרצפה בביתו היתה מפוזרת תמיד נסורת של עצי אשור או אלון. ידיו היו מיובלות וחזקות. הוא היה מומחה לשולחנות, מיטות ושידות. רוב המזמינים היו איכרים אשר הביאו לו את הקרשים מהמנסרה, ובידיו האמונות הפכו קרשים אלה לשולחנות רחבים, מיטות ענקיות, ושידות.

סדר יומו היה כדלקמן : קם עם שחר, יורד לבית הכנסת, גומר את התפילה ואת ה'חוק' וחוזר הביתה. כאן היתה מוכנה הדייסה מקמח תירס (המאמאליגע), ועל השולחן היה מזומן לחם תירס אפוי מעורב בגבינה ובצל. הוא היה מברך ברכה קצרה, מקנח את הזקן מפירורים, חוגר את סינרו הכחול המרוח בצבע ובדבק נגרים, משחיז את המקצועה ואת המשור, וניגש לעבודה. הריהוט היה עובר מדור לדור. את הטעון תיקון היה הסבא עזריאל מתקן במחיר השווה לכל נפש. את ריהוט בית הכנסת - הספסלים והעמודים - היה משפץ וצובע ומתקן לשם מצווה. בין כך היו רק מבטיחים לו תשלום, ועל כן היה מוותר מראש ומסתפק ב-'שכר מצווה - מצווה'.

אשתו, הסבתא פערל, או כפי שכינוה הגויים ה'מאשע', היתה אם כל הכפר. היא יילדה מאות ילדים, יהודים וגויים, והכל ללא תשלום מחייב. היהודים בדרך כלל היו מכירים לה תודה בצירוף מתנה צנועה. האיכרים היו שולחים לה מתנה מיבול השדה, ביד נדיבה ובהכרת תודה, והיא החזירה לכולם חיוך מבויש.

את הזיידע עזריאל אני זוכר מאותם הימים של ערב שואה. למדתי אצל שוחט הכפר ר' צבי זאקס ז"ל, שכנו של הנגר. לעת זקנתו עמדו כלי הנגרות רוב היום שוממים. כוחותיו עזבו אותו. הוא חלה בדרכי השתן וסבל ייסורין גדולים. הרגיש צורך ודחף לעשות 'צידה לדרך', ואז הזמין אצל איכר בול עץ אלון והשכיב אותו בחצר ביתו. אזר את כוחותיו האחרונים והקציע את שלושת צדדיו. על המשטח האמצעי צייר

מנורה ומגן דוד ומעליהם: 'פ"נ'. חרט את שמו 'עזריאל-בן-חנא', והשאיר רווח לתאריך ולשבח צנוע כגון, 'כל ימיו נהנה מיגיעת כפיים באמונה'. את חריטת תאריך הפטירה השאיר לידיים לא מאומנות.

שבועות רבים לפני הפטירה היה יושב רכון ורכוב על הבול; בידיו החלושות והרועדות מפסלת העץ ופטיש העץ, והוא חורט אות אחר אות, כשהזיעה נוטפת מפניו מהולה בדמעה, וממלאה את שקע האותיות, כאותו כוס של דמעות שבאגדה. הלמות הפטיש התמזגה עם גניחת הסבא ועם נשימותיו הקצובות שעלו וירדו כרץ אל הרכבת האחרונה. זכה ונקבר בקבר ישראל בבית העלמין של הכפר כשניניו, נכדיו, בניו ובנותיו מלווים אותו. מצבתו מעשי ידיו התנוססה מעל לתלולית העפר. ה'באבע-פערל', אשתו, הובלה לאושוויץ בגיל תשעים ושלוש, ושם נספתה יחד עם כל אנשי הכפר, נכדיה וילדיה, בחודש אייר תש"ד 1944.

סנדלרים

שני סנדלרים היו בכפר: חנא ברקוביץ בעלה של אלטע-מלכה, מומחה למגפי איכרים, ולייב הסנדלר (מושקוביץ), שהשתקע בשיף אחרי שעזב את כפרו ריזאווליע. הוא עסק בתיקון נעליים והיה מומחה לנעליים של איכרים. הם השתמשו במין נעל רומי מיוחד דמוי סירה. (לסוג הזה של נעלי איכר קראו 'אפינצ'עס' - 'פוסטעלעד' ביידיש.)

משני צדי הנעל הזו היו חורים, ודרכם היו משחילים רצועות עור שנכרכו סביב הרגל, מהקרסול ועד מתחת לברך. כל בן איכר אשר דיברו בו נכבדות, היה מזמין מגפיים מקושטים מעור צבעוני, עם עקבים מחודדים, פרזולים סביב העקב, ומסמרים ('ראש עכבר') תקועים סביב לסוליה. מתחת לעקב המגף היו תוקעים חתיכת פח שהיתה משמיעה רעש מיוחד תוך כדי ריקוד או פסיעה.

בימים הארוכים של הקיץ ובלילות הארוכים של החורף, היו יושבים הסנדלרים על דרגש נמוך, חגורים בסינר, מסמרי עץ לבנבנים וקצרים בפה, פטיש סנדלרים ביד ימין, מרצע לסמן חורים ביד שמאל, ונר דלוק או עששית נפט באמצע השולחן הנמוך שעליו כל כלי העבודה: המסמרים, צנצנת הדבק, כדור הזפת למריחה, וחוטי התפירה. האימומים היו פזורים על הרצפה, וקול הפטיש היה חותך ומבתר את החושך והשקט של ליל החורף הכפרי.

לפני כניסת ההונגרים לאזור, היגרו חנא ואלטע-מלכה עם כל המשפחה למחוז אחר, ואילו לייב הסנדלר ומשפחתו נלקחו לגטו דרגומירעשט, ומשם לדרכם האחרונה – אושוויץ.

כורך-ספרים, שען, זגג, פחח, ספר, מתקן-קדרות, ועוד

כל המקצועות האלה היו בידי איש אחד בשיף - מיודענו זלמן-לייב בעל החטוטרת. (ידער הארב' ביידיש).

איש נמוך קומה היה, בעל חטוטרת שבלטה על גבו כתלולית של נמלים. היה מהלך לאיטו מהורהר וזעוף עפעפיים, מתחת לבית שחיו תיק טלית ותפילין. היה זריז ובקי בכל המקצועות שמניתי, ובכל זאת עני מרוד וטרוד. שנים רבות ניהל דין-תורה עם אשתו שעזבה אותו. תמיד עסוק באחת המלאכות הרבות.

סיר החרס רווי השמן והשנים, סיר הטשולנט שהתבקע – זלמן לייב היה מתקן מייד במלקחיו המשונים ובאצבעותיו הזריזות היה מותח חוטי ברזל שתי וערב, ותוך כמחצית השעה היה הסיר מזומן ומוכן לבישול הטשולנט לכבוד שבת המלכה.

ימיו הגדולים היו בהתקרב חג הפורים. היה מומחה גדול לייצור משרוקיות פח לקריאת המגילה. השריקה שלהם הממה את המן של כל הדורות.

סידורי התפילה של נערי בר-מצווה כרך בכריכת עור אדום (ישפיגל-באנדי ביידיש), והטביע את שם הילד, מעשה-אמן.

היו לו מכונות תספורת ידניות בהן היה מספר את הילדים בזריזות מאומנת בהשאירו להם את הפיאות בגובה המצח והפדחת.

בחורף היה בונה פנסי רוח מיוחדים מפח ומזכוכית – כדי להאיר את השבילים המכוסים שלג וכפור עבור לומדי החדר וההולכים לבית הכנסת.

בבית הכנסת הכפרי מתחת לתקרת העץ, היו תלויים פנסי היארצייט ופמוטים מיוחדים מעשה ידיו של זלמן לייב, מקושטים מעשה שבכה ומוכים בפטיש אומן, ממש כפתור ופרח.

שנים על גבי שנים לא נלאה מלספר נסים ונפלאות מעיר הבירה בודפעשט. ההשראה לסיפורי עולם-הגדול והקסום שזלמן לייב ראה בינקותו, היה מקבל תוך כדי ישיבה באמבטיית העץ בבית המרחץ – המקווה. שם היה מגולל כל מה שעיניו ראו ואוזניו שמעו בביקורו עם אימו אצל הפרופסורים, כדי להיוועץ בהם בטיב גבו הכפוף וחידת החטוטרת שצמחה.

בערב שבת ומועד היה זלמן לייב יורד לטבול לכבוד היום. בדרך כלל רק נגידי הכפר הרשו לעצמם להזמין אמבט עץ מלא מים חמים בתוספת חבילת זרדים להרבצת הגוף. כשהלה גמר את שפשוף הגב וסיבון הגוף תוך כדי אנחת הנאה, וטרם הספיק לחלוץ את הרגל השניה מהאמבט, מיד היו קופצים שני נערים שארבו לנגיד, והתיישבו בהנאה מרובה בתוך המים הפושרים. אחרי שאלה ספגו את מנת ההנאה

[illegible]

שלהם והוסיפו קצת מים מחוממים מהמקווה, נטו חסד לזלמן לייב שחיכה גם הוא, ופינו לו את מקומם. אט אט שקע זלמן לייב במים החמים. מיקם את גבו וחטוטרתו בעוקם של האמבטיה, פשט את רגליו הארוכות, טבל את ידיו הרזות במי סבון, החליק את זקנו ופאותיו, גנח גניחות של הנאה ושמחה – והסיפורים החלו לזרום כשכל האוזניים כרויות אליו. ככל שהסיפורים חזרו ונשנו, כך נשמעו כחדשים בתוספת גוון וצליל, בבחינת 'כל יום יהיו בעיניך כחדשים.'

הבנאי

שכנו של זלמן לייב היה יעקב השמש. גם הוא שימש ב׳שני כתרים׳ – שמש בית הכנסת ובנאי התנורים.

ר׳ יענקל ויזל היה מומחה לבניית תנורי אפיה וארובותיהם. כומר הכפר סמך את ידו עליו, והטיל עליו לתקן את הפשפשים השונים ואת חדר הפעמונים של כנסיית העץ שבמרכז הכפר.

ר׳ יענקל קיבל היתר מיוחד מהרב להיכנס ל׳תיפלה׳ – (הכנסייה) לתקן את הטעון תיקון וליהנות מהשכר.

שאריות העץ שהיה מנסר היה מביא ל׳חדר׳ של הרבי שלמה-יוסל להסקה ולחימום, כדי ש׳טומאתם׳ תטוהר בהבל פיהם של תינוקות-של-בית-רבן. הרב לא התיר הסקת בית הכנסת להבדיל, בשאריות אלה.

ליענקיל השמש היה זיכרון עצום לסיפורי מעשיות על צדיקים. בסעודה השלישית של שבת אחרי תפילת מנחה, כשהחמה שקעה והאפלולית החלה להתמזג עם חשכת הלילה, החלו להתנגן ניגונים דכסיפין של הסעודה החפוזה. הכפריים טבלו את החלה בציר דגים וקינחו בצלי, ואחרי השיר ׳ידיד-נפשי׳ השתררה דממה ויענקל ויזל השמש השחיל את מחרוזת סיפוריו על הבעש״ט ושאר אדמו״רי חסידים, כסגולה למוצאי שבת, המעביר בין קודש לחול מתוך הצלחה וברכה. כולם עמדו צפופים, פעורי פה ומוטי אוזן, שלא להפסיד כלום. ההמשכה וההוספה מהחול אל הקודש הרחיקה את דאגות השבוע הממשמש ובא.

שני השכנים, זלמן-לייב ויענקל ויזל עלו על המוקד בכ״ו באייר תש״ד.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

רועי צאן ומשגיחים

שני רועי צאן היו בשיף: האחד, ר' אהרון-לייב הירשליס (מושקוביץ), שהיה לו עדר צאן משלו, ובעצמו היה מצטרף כרועה נאמן אל הרועים הנכרים כדי להשגיח על עדרו.

והשני, מרדכי-שמואל יעקביס. ביתו היה בקצה הכפר, קרוב לצלוב. בנו, אלטר-ראובן, היה מטפל במשק הבית. אחיו של הרועה היה משה'לע, רועה האווזים של הכפר.

באביב היו אוספים, יהודים וגויים, את כל הצאן, ועל פי מסורת והסכמים היו מוסרים אותם לרועים נכרים, והיהודים היו מצטרפים אליהם כמשגיחים. היות וכל השדות שבסביבות הכפר היו חרושים וזרועים, היו מובילים את עדרי הצאן למרחקים לאזור היערות והמרעה, מרחק של עשרות ק"מ, ביערות בארשע ווישא. שם היו מקימים בקתות וסוכות לרועים ומכלאות לצאן ולכלבים. שם היו חולבים יום יום את הצאן, ובמקום היו מגבנים ומחבצים את החלב לגבינות מיוחדות, 'ברינזע' ו'אורדע'.

תפקידם של הרועים היהודיים היה להשגיח על כשרות החליבה ולשים עין' שלא תהא 'שליחות-יד' והערמה.

המשגיחים נקראו 'כשרארים'. בתקופה של שלושת-השבועות – בין המצרים, בהם המאכלים היו חלביים, היו מצטרפים אל ה'כשרארים' בני המשפחה של בעלי הצאן היהודים. הבקתות בהרים, העצים והדשאים, יערות העד, זרם הנחלים בחריצי ההרים, ומעיינות המים המינרליים – הפכו את כרי המרעה ומסתרי היער למקום הבראה ונופש.

משכורתם של הרועים הנכרים היתה לפי מסורת מדורות – לכל עונה סכום מוסכם במזומנים, כך וכך חפיסות טבק, שתיים שלוש חליפות בגדים של איכרים, וסנדלים-נעליים 'פאסטעלעס'. היהודים המשגיחים קיבלו שכר במזומנים וכמות של 'ברינזע' ו'אורדע' כשרה, הכל לפי הנוהג וההסכם.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

קצבים בעלי אטליז

בשיף היו אטליזים בהרבה בתים. סוחרי הבהמות והצאן היו גם קצבים. במשחטה של הכפר שעל יד הנהר בדרך לריזאווליע, היה השוחט שוחט את הבהמה, וממנו היה כל קצב לוקח את בשר השחיטה, מנקר ומכין למכירת הבשר למשפחות. זאת היתה הכנסת עזר לפרנסה.

בעלי אטליז פעילים: הירשל מאירס (מושקוביץ), אברהם מאליק על יד בית-הכנסת לצד דרום, ר׳ יעקב אפטער שהיה גם סופר סת״ם, אבא משה׳ס, מול ביתו של הרבי שלמה-יוסל, וזליג שנייצעס הנכה. אותם חלקי בהמה שהיהודים נמנעו מלאכול בגלל בעיות ניקור, היו מוכרים לשכניהם הגויים.

[illegible]

<u>מוכר-ספרים ויצרן ציצית, סוחר-שזיפים, ומוכר עטרות לטליתות</u>

מול ביתו של ר׳ עזריאל אנשליס פערל, ראש הקהל וזקן הקהילה, עמד ביתו של רזיאל ויזל. היה זה בית כפרי גדול ממדים, עם גינה גדולה שגבלה בבית של אבא ופרידה ליבערמאן. בחצר היתה באר עמוקה עם גלגל עץ ענק, שרשרת ברזל סביבו, ודלי עשוי פח קשור אליה. רזיאל ואשתו חוה היו שניהם נמוכי קומה וחרוצי מעש. הוא במגפיו הכבדים היה דואג לעבודת הבוסתן שמחוץ לכפר, לזריעת השדות ולאיסוף היבול – והיא, חוה, סובבה בבית ובגן לטפל בערוגות הבצל, השום, הגזר ושאר ירקות. חליבת הפרה והאכלתה היתה עבודתה של עקרת הבית, ואילו עבודות השדות במרחבי הכפר רבצו על כתפיו של רזיאל. זכה רזיאל להשתדך עם בן טובים ותלמיד חכם מפורסם – עם בנו של ר׳ שלום מהולמין. לעומת הכפר הנידח שיף, היתה העיירה הולמין ׳קרית-מלך ועיר מלוכה׳. שם דיברו יידיש הונגרית, וכאן יידיש בעסאריבית מתובלת במלים אוקראניות. כאן חסידי וישניץ וספינקה, והוא חסיד סאטמער.

לא עברו שנים רבות, ור׳ משה קליין התאקלם יפה והיה כאחד האיכרים. החל להכיר בין צנון ללפת, בין תיש לכבשה, בין שור לפרה וכדומה.

ר׳ רזיאל חותנו היה לוקח אותו לשדות שיראה חרישה וזריעה, קטיף תירס וקצירת חיטה, קטיף תפוחי עץ ואיסוף שזיפי שגיב לעשיית ריבת פובידל. החותן היה משרך את דרכו במגפיים לתוך הבוץ שלאחר הגשם, ור׳ משה חתנו אחריו בנעליים חצאיות, גרביים לבנות והמכנסיים בתוכן. שניהם צעדו יחדיו בשבילי השדות, זה כרגיל ומנוסה, וזה כחסיד המתבונן בפלאי הטבע.

ר׳ משה ואשתו איטה הקימו בית מפואר. בין הילדים שאני זוכר : שרה, אלקה, נחמיה, מרים, בלומה, אסתר׳ל, ומאיר׳ל ה׳מזיוניק׳. (בן הזקונים). עוד אחזור אל הדמות המיוחדת הזאת, יצרן הציצית ר׳ משה קליין.

ר׳ משה ואשתו איטה היו בעלי חסד וצדקה. היא בחיוכה המבויש, בדיבורה הלחשני, תמיד מוכנה ומזומנה לעזרת הזולת, והוא בזקנו המחודד בצבע חום אדמדם, עיניים מבריקות וחודרות, חריצי מצחו, ועיניו כקרני שמש מחממות. היה חופן את זקנו האדמדם, מהרהר ומשמיע אמרה חסידית או דבר-תורה בשם הרבי. רץ ונחפז שלא להפסיד חס וחלילה מאותה קורת רוח של עשיית מצווה לשמה. מצרור המזומנים שהביא הביתה, היה מפריש צדקה לאותן האלמנות הנחבאות אל הבתים המטים ליפול, כדי לעודדן ולחזקן.

כשאמי זיכרונה לברכה כרעה ללדת שלא בזמנה, בליל שבת במר-חשוון תרצ״ט, והיתה על סף עילפון וכלות הכוחות משטף דם – צירי הלידה בשל ההפלה גברו - הזעיקו את ר׳ משה קליין.

הוא נכנס לבית במהירות הבזק, הוריד את השטריימל ואת הקפטן של שבת, וניגש ישר אל התנור. העמיד סירים מלאים מים והצית את האש תוך מלמול זמירות של שבת. נרות השבת בפמוטי הנחושת הממורטים דלקו, והלהבות של קודש וחול התערבבו. הגרביים הלבנות של חסיד סאטמער ר׳ משה ושרווליו מחולצת השבת, היו מוכתמים בדם החיה, היולדת. זיידל, בנה של רייזע וורצברגר, רץ אל הכפר ריזאווליע להזעיק את הרופאה, ואנו חמישה ילדים קטנים, מסתכלים בחוסר אונים אל אנשי הכפר הבאים לעזרה, כי אבינו היה מחוץ לבית בעסקי פרנסה.

דודי הטוב, ר׳ עזריאל אנשליס הזקן ור׳ משה קליין, ידידו של אבי, החזיקו באמא היולדת בצאת נפשה, ובקול בוכים פנה דודנו הזקן אליה ואמר: ״שפרינצה רחל, ראי על מי את משאירה את ילדייך...״

להשלמת הפרנסה, בין זריעה לקציר, בין לבלוב עצי הבוסתן לבין קטיף הפרי, היה ר׳ משה עוסק בעשיית ציצית.

הוא הקים לעצמו בחצר הבית, בית-חרושת ביתי ידני לתעשיית הציצית. מרים, אשת משה-הירש ויזעל האלמנה, ושכנתה, היו טוות את הצמר. שכרן היה מעט מזומנים בעין, והרבה שכר מצווה. וזה מעשה בית-החרושתי: מתקן מאולתר כמין חי״ת מצד אחד, וממולו במרחק חמישה עשר מטר, מתקן עם גלגל עץ ענק, שהיה סובב על ציר ברזל. החוטים השזורים באצבעותיהן המאומנות של הטוות, היו מתוחים וקשורים בין שני המתקנים במרחקים מקבילים. על ידי הנעת הגלגל, היו נשזרות ציציות כפול שני חוטים, או ׳כפול שמונה׳.

סיבוב והנעת הגלגל, היו אטרקציה גדולה לילדי החדר. בחודשי הקיץ, בימי ששי, או סתם יום של חופש, היינו הולכים אל חצרו של ר׳ רזיאל ועוזרים על יד ר׳ משה בעבודת הקודש. כשהעבודה יצאה מושלמת והחוטים היו מוכנים לקציצה, היה ר׳ משה מוציא כמה פרוטות לקניית ממתקים, בנוסף להבטחה ששכרנו משולם וישולם מיושב במרומים עבור המצווה ששקולה כנגד כל תרי״ג המצוות, הלא היא מצוות הציצית.

בשעת מסירת הצמר לטוויה, לא שכח ר׳ משה להתנות תנאי בל יעבור – שלפני התחלת העבודה תגדנה הטוות: ״לשם מצוות ציצית״. במשך הזמן נדבק לר׳ משה שם נוסף: ׳ר׳ משה דער ציצית מאכער׳ – ׳משה עושה הציצית׳.

בזמנים הפנויים מעבודת האדמה, היה ר' משה מעמיס את 'ידו-שקיו' (היסאקוועסי ביידיש) מלאים בספרים ובציציות, ומחזר בכפרים ובעיירות כדי למכור את מרכולתו. מקום המכירה וזמן המסחר היה בבתי הכנסת שבעיירות בין מנחה למעריב.

זכה להינצל בסלקציה של מנגלה, והשתחרר מהמחנות על יד נורדהאוזן במחנה דורה מיטלבאו. שתי בנותיו ובנו, חברי נחמיה, עלו לארץ ישראל. לעת זקנה התגורר ר' משה במאה שערים, עסק בתורה ובמצוות, ונטמן בשיבה טובה בירושלים.

הטוחן היהודי (לייב-דער-מילנער)

שלוש טחנות קמח היו בשיף: העליונה, האמצעית והתחתונה - ידי אונטערשטע מול׳. בעל הטחנה התחתונה היה איכר גוי, אשר שכר את לייב להיות נאמנו בהפעלת הטחנה. שכר הטחינה היה חלק מהחיטה או התירס. שק החיטה היה נקרא ׳זיפט׳, והכלי בו היו מפרישים את שכר הטירחה – ׳קאנע׳. גובה השכר היה לפי ראות עיניו של לייב-הטוחן, ולפי מצבו הכלכלי של בעל ה׳זיפט׳. הטוחן ברצותו אוחז בהרבה, וברצותו מסתפק במעט.

בעל הטחנה היה נותן לטוחן חלק בתבואה ובמזומנים. בדרך כלל היו באות לטחון עקרות בית איכרות, זקנות שאינן עובדות בשדה, או איכרים באים בימים שזמנם היה פנוי.

בפתח הטחנה היה ספסל עץ עתיק, שם היו מניחים את השק כדי לנוח מעמל ההליכה. האיכרים היו פותחים את צקלוניהם, מוציאים את המקטרת, דוחסים קמצוץ טבק לתוך ה׳פיפע׳, ועל ידי שפשוף חתיכת פלדה מיוחדת באבן בזלת בהירה או שחורה היו מתיזים ניצוצות אש לתוך חתיכת מוך או פטריית עץ יבשה כדי להדליק את המקטרת ולהעלות עשן.

הטחנה היתה אצל האיכרים הגויים מין בית-וועד, מועדון, מקור לחדשות העולם, ולאירועי הכפר. שם נחתכו לפעמים שידוכים, עסקאות של החלפת סוסים או שוורים, סיפורים על שטפונות, וכדומה. טחנות הקמח מילאו אצל הגויים את התפקיד של ה׳מקווה׳ אצל היהודים כמקור מהימן לחדשות ולשמועות.

כמובן שזו היתה הטחנה היחידה ששבתה בימי חג ושבת. עם כניסת השבת, היה לייב הטוחן מעביר את שלוחת המים של הנהר לערוץ צדדי. גלגל העץ הענק נעצר מלסבוב, ואיתו גם אבני הרחיים נדמו. לייב ניער מבגדיו את האבק הדקיק של התבואה הטחונה, סרק את זקנו מסיבי מוץ, החליף בגדי חול בבגדי שבת, חבש את השטריימל, והלך אל בית הכנסת לקבל את שבת המלכה.

בשנות הארבעים עזב לייב את הכפר והיגר לעיר אחרת יחד עם אשתו וחמשת ילדיו.

סוחרים זעירים

פרנסה מיוחדת, מתישה ומפרכת, היתה המסחר בכפר. פירות הבוסתנים - תפוחי עץ ושזיפים, צאן ובקר, תבואה וירקות, נסחרו ועברו מיד אל יד, מהכפר אל העיר, ומשם למקומות מרוחקים.

האיכרים היו גרים במרחקים גדולים זה מזה. בתיהם היו פזורים בעמקים בהרים ובגאיות, ותוצרתם חיכתה לסוחרים הקטנים. האיכר היה עסוק בעיבוד השדות ובמרעה הבהמות, ועל כן שמח מאוד כשהסוחר היהודי הגיע אל הבקתה שלו ובכיסו מזומנים.

הסוחרים בשיף: אבא ליברמן, אליה-לייב וואקס, דוד-אהרניס מושקוביץ, ואיציק-לייב ובנו יוסף פופוויטש (ידער-טורש'). כל אלה היו סוחרי בהמות וצאן.

הם הובילו את עדרי הבקר לשווקים שבערים, מלווים על ידי שומרים גויים. שם נמכרו הבהמות לעבודה או לשחיטה.

סוחרי התבואה היו מעמיסים את מרכולתם על העגלות ההולכות לעיר ווישא (דעווישעוועס), או לסיגט, ושם נמכרה לסיטונאים.

מסחר בפני עצמו היה הסחר בתפוחי-עץ. סוחרים אלה היו סובבים בבוסתנים מייד עם הופעת ניצני הפריחה על העצים. לפי זה העריכו את עומס היבול. הקניה נעשתה בתקיעת כף ובדמי קדימה. ברצות השם, אם הברד והרוחות נעצרו ומזג האוויר היה יפה, זכו הסוחרים לעצים עמוסי פרי, ובחודשי ספטמבר-אוקטובר החל הקטיף. אז הגיע יומם הגדול של בני הישיבה. הבחורים הגדולים שהיו בחופשה, זכו בימים רבים של עבודה ושכר בצידה.

קטיף התפוחים נעשה בידיים מאומנות ובמקטפה חדה, שלא לפצוע את הפרי. קודם היו קוטפים את הפירות מהענפים הנמוכים, ואחר כך מהענפים הגבוהים תוך טיפוס על סולמות; קבוצה אחת עורמת ערמות, והשניה מובילה את הפרי לתוך החדרים הפנויים בבתים, שם היו אורזים כל תפוח ותפוח בנייר דק ומכניסים אותו לתוך ארגזים לשקילה ולהובלה.

בכפר היו כמה בוסתנים גדולים אשר סוחרי המקום והסביבה היו מחזרים אחרי בעליהם; מפורסם היה הגן של איציק -לייב דער-טורש (פופוויטש) ואשתו חיה רבקה; הגן היה במרכז הכפר, וביתם של הבעלים בפאתי הגן.

היה זה גן רחב ידיים, ובו הרבה סוגים של עצים. מלבד עצי התפוחים והשזיפים, היו שם אגוזי מלך, דובדבנים, שיחים של ריבץ, 'אגרעשען' ו'מיידלעד' – מיני פירות שונים שהיו עושים מהם ריבות ומעדנים.

[illegible]

[illegible]

אנו, ילדי החדר, אהבנו להתגנב לגן דרך הגינה של האלמנה אלטע-אהרוניס דוידוביץ, ולברוח כל עוד נפשנו בנו כשחיה רבקה הזקנה הרגישה ב'גנבים'.
היה לה קול אדיר, ומחרוזות של קללות הדהדו מקצה הגן ועד קצהו.

הגן של בריש האלפערט, והבוסתן של רזיאל ויזל ה'פריסאקאי', היו גם הם מבוקשים על ידי הסוחרים. כך גם הגן של מנהל בית הספר הממשלתי לויאש והגן של מיקלה ושל גענגע, משועי הכפר, בעלי השררה והכוח.
לשלושה 'פריצים' גויים אלה היו גנים מפותחים ומעובדים. שלושתם היו נמכרים לקטיפת הפירות לסוחרים יהודים, ובשעת הקטיף יכולנו להציץ לתוך 'קודש-הקודשים' של הפריצים הללו, כי בכל ימות השנה לא דרכה רגל יהודית על מפתן ביתם.
זוכרני סוחר יהודי מיוחד מהכפר דראגימירעשט, שהיה קונה את הפרי של הפריץ גענע. שמו היה 'דוד-דער-לוי' – הלוי.
מנשירת הפריחה ועד לקטיף התפוחים - למעשה כל האביב וחלק מהקיץ, היה גר במלונה בתוך הגן כדי לשמור על הפרי. בשבתות היה מתארח בבתי הכפר כ'אורח לשבת'. בלילות היה מסתובב מתחת לעצים, מקל ביד אחת ופח ריק ביד השניה, מתופף וצועק: "טיע וויד" ברומנית פשוטה – "אני רואה אותך". הילדים היו עוברים במיוחד על יד הגן לזרוק צרור או חתיכת עץ על אחד הענפים ואז היה הלוי נחרד, מתחיל לתופף "ראיתיך, ראיתיך...", פטנט בדוק ומנוסה נגד גונבי הפרי.
בגמר העונה ולאחר הורדת הפרי, היה דוד הלוי אורז את מטלטליו, הסיר והכלים שהיה משתמש בהם באמצע השבוע, הקפטן והשטריימל ונעלי השבת – שם הכל בשקיים, מפשיל אותם מאחוריו, חופן את זקנו ביד ימין, מיישר את הפאות, הולך לנשק את המזוזה של מארחיו בשבתות, וחוזר אל כפרו עד לשנה הבאה אי"ה.

השוחט של שיף

שוחט הכפר היה ר' הירשל סאקס (או זאקס). איש גבוה בעל מצח מקומט וחרוש חריצים, עיניים נוצצות, פנים מצומקות, וזקן מחודד עטור בשתי פאות מציצות מתחת לירמולקה, מהפדחת עד קצות הלחיים. בהיראַרכיה של 'כלי-הקודש', היה השוחט מעין ממלא-מקום של הרב או הדיין. בשאלות ובספקות שהתעוררו תוך כדי השחיטה וההפשטה, היה ר' הירשל פוסק. היה תלמיד חכם זריז ובקי בשחיטת בהמות דקות וגסות. כל זמנו הפנוי היה קודש ללמוד תורה, ש"ס ופוסקים. היה לו קול ערב, ולעת מצא היה בעל תפילה ובעל קורא.

אנו, ילדי החדר, אהבנו ללכת לבית השחיטה של הכפר (ה'שלאכטבריקי' ביידיש), להתבונן במעשה השחיטה. בעיקר שחיטת הבהמות הגסות. בעל האטליז היה קושר את הבהמה בארבעת רגליה, שתיים שתיים. אחזו בראש הבהמה העקודה כשזאת פתחה שתי עיניים עגולות, גדולות ולחות, מתחננת ובוהה סביב. ר' הירשל שו"ב היה מוציא את החלף הגדול בלהבו המבריק, ובקת השנהב בצבע חום בהיר, יד אחת אוחזת בה, ובצפורן אצבע היד השניה מחליק הלוך ושוב על חוד החלף, לוודא שהסכין כשרה ואינה פגומה חס וחלילה. את נרתיק החלף היה ר' הירשל סוגר בדחילו ורחימו כשהסכין תקועה בין שיניו. את קצות הקפטן היה תוקע באבנטו, סוגר את עיניו ומברך ברכת 'על-השחיטה'. השוחט היה מצטייר בעיני כאברהם אבינו בעקידת-יצחק בציור של דורה. בפניו הבעה עצורה ומתוחה. שפתיו היו נעות בתפילה חרישית שחס ושלום לא ייכשל בשליחותו במלאכת הקודש – שחיטת הבהמה כדת וכדין.

משכורתו כשוחט הקהילה היתה זעומה, ולא הספיקה לפרנס חמישה בנים ושתי בנות, ועל כן היה הולך לשחוט גם עבור הקהילות של באטיזע ופוליען-גלאד, מרחק של שבעה-שמונה ק"מ.

בקיץ ובחורף היה עושה את עבודת הקודש ללא לאות. בקור של עשרים מעלות מתחת לאפס, בשלג טובעני ובוהק, היה הולך ברגל. כובע פרווה של עזים - קוטשמע לראשו, מטפחת צמר סביב צווארו, כפפות חד-אצבע על ידיו, לבוש קפטן דק ומעליו מעיל ארוך. רגליו כרוכות בסמרטוטי צמר (האנטשעס) בתוך מגפיים גבוהים - כך היה פוסע לבד, מהאשמורת השניה של הלילה ועד אור הבוקר - משיף לבאטיזע, כדי להספיק לשחוט עבור הקהילה בשעות הבוקר, ולחזור לשיף ל'מנחה-מעריב'.

אשתו בריינע, היתה עקרת-בית למופת. היא שמרה על משק הבית הקטן: גן ירקות, קצת עצי שזיפים, דוגרת על אפרוחיה, עדר קטן של אווזים לפיטום, ופרה

[illegible]

חולבת ברפת.

היה נהוג שהשוחט מקבל חלקים מסוימים כ׳מתנת-כהונה׳ - מעיים, קורקבן וטחול. מהם עשתה בריינע מטעמים לבני המשפחה: אסתר, משה, ישעיה, מנחם-פסח, שמואל-לייב, דוד, והבת ה׳מעזינקע׳, בינה.

אסתר, הבת הגדולה, עלתה לארץ ישראל בשנות השלושים כחלוצה. על כורחו מכר ר׳ הירשל את הפרה כדי שיהיו לבת הוצאות נסיעה. אם המשפחה בריינה, היתה ידועה בכפר בצניעות הליכותיה. מהמאכלים שבישלה היתה מפרישה ומביאה לנצרכים. אנשי הכפר ידעו: כשבריינע השוחטקע עוטה מטפחת גוף גדולה, ולראשה השביס של שבת, וידיה מוסתרות מתחת לצעיף הענק - סימן שהיא מביאה תבשילים מוכנים לנצרכים.

אחרי השואה של תש״ד שרדה הבת החלוצה אסתר, כמושבניקית ברמת ישי. בן אחד, מנחם, חזר מהשבי ברוסיה, והבת הקטנה בינה הגיעה מברגן-בלזן לארץ ישראל. שלושתם הקימו משפחות שורשיות בארץ-ישראל.

אלמנות ודמויות מיוחדות

בשיף, כמו בהרבה כפרים במרמורוש, נשארו נשים באלמנותן כמעט עד סוף חייהן. בדרך כלל השאיר אבי המשפחה את אשתו מטופלת במספר רב של ילדים. הגדולים עזבו את הבית וחיפשו את מזלם בערים הגדולות שבמחוזות הסמוכים, והילדים היתומים נשארו על כתפי האלמנה. מתוך שליחות ומתוך הרגשת צוואה, מסרה את נפשה כדי להמשיך את הליכות הבית כמימים ימימה. לעתים רחוקות התחתנו אלמנות מחדש. הכפר היה קטן, המבחר לשידוך היה מועט, עול הפרנסה היה כבד ולא נשאר זמן פנוי למחשבות נישואין מחדש.

האלמנות שבכפר, כאמור, דוחקן היה גדול. הקהילה לא יכלה לפרנסן כיאות. כל אחת חיפשה מקור פרנסה ומחיה כדי להקל על עצמה. היו ביניהן טוות צמר לציציות ולסריגה, מורטות נוצות למילוי כרים וכסתות, רוקמות ותופרות, עוזרות וטבחות לעתים של שמחה כגון: ברית מילה או חתונה.

רובן היו מטפלות במשק קטן של חמישים ששים אווזים לפיטום. ילדים יתומים למדו בחינם או כמעט בחינם. כסף הצדקה שנאסף בין אנשי הקהילה אומנם היה מתחלק בין הנצרכים בגלוי ובסתר, אבל הקומץ לא השביע את הארי.

מנהג היה בשיף – בכל יום חמישי היה הרבי משה המלמד מסדר ארבע קבוצות תלמידים מבוגרים שיסובבו על פתחי הבתים היהודיים לאסוף מצרכי מזון עבור הנזקקים לשבת. כצדקה היו מקבלים כל דבר הניתן מיד ליד, ולא דווקא מזומנים: קמח חיטה, קמח תירס וקטניות וכדומה. התלמידים ידעו אל מי לגשת ואיך לגשת, להניח את חבילת המצרכים מתוך צנעה ומתן בסתר.

בלילות הארוכים של החורף, ובימים הגשומים וזרועי שמש של הקיץ, בתוך הבקתות והגגות הדולפים, בבדידות, בעיניים דומעות ובלב מלא תקווה, היו יושבות האלמנות ומחכות לילדיהן הקטנים לבוא מהחדר, ולגדולים לבואם מהישיבה – ותפילה שבלב היתה מלווה אותם – שלא יביישו את הוריהם כאן ושם...

כמובן, כשהיתומים גדלו ועזבו והקימו בתים ומשפחות, או אז זכרו את מצוקת המשפחה והכפר, ונרתמו לעול העשייה והעזרה לזולת.

לזכר עולם אני מזכיר שמות ומבקש מחילה מאלה שנספו בלי להשאיר זכר:

רבקה יצחק'ס שבכל שבת אחר הצהריים היתה לובשת את שמלת השבת ובאה אל הדודה חנה'צע לתנות צרותיה של הבת החורגת ציפרע (ציפורה).

רייזע די לייבישקע (רייזע אשת לייבוש) השכנה של בית השוחט. אישה גבוהה מאוד בעלת בשר, חרשת. תמיד יחפה בחודשי הקיץ.

בעלה, ר' לייביש עליו השלום, היה מחזר על העיירות ומוכר ספרי דרוש. נפטר בנכר, ורייזע לא הסירה את שמלת אלמנותה השחורה. אהבה מאוד לעזור באפיית עוגות לחתונות ובהכנת הצלי. כשלא קראו לה לעזרה, נעלבה והגיבה ברוגז בדרכה היא – היתה נכנסת ללול התרנגולות שלה, תופסת תרנגולת שלא מטילה, מביאה אותה אל השוחט ומכינה לעצמה 'שולחן-עורך'. בכפר ידעו שכשרייזע שוחטת עוף וקונה קמח לאפיית עוגת דבש, סימן הוא שנעלבה על שלא קראו לה לעזור, ו'להכעיס' את המחותנים, היתה מכינה 'שולחן-מלכים' לעצמה.

ביילע דודס טוועל – היתה גרה בשכנות לבית-הכנסת. אישה חייכנית וטובת לב. היתה משכירה את ביתה לרבי משה המלמד. לא ידעה קרוא וכתוב, אבל מתוך הדהוד קול המון התינוקות של בית רבן, ידעה כמעט את כל ה'צאנה וראנה' על-פה.

אלטע-אהרנ'ס דודוביץ – היתה גרה על יד הבוסתן של איציק-לייב פופוביץ. ביתה הקטן היה בולט למרחוק, וחלון אחד שימש מעין 'מגדלור' להדלקת נרות של שבת.

בשיף אמרו – לך והצץ אם אלטע-אהרוניס הדליקה כבר נרות – אז ידעו שהשבת נכנסת. יחד איתה גרה בתה המבוגרת צירל, שהתחתנה בגיל מבוגר.

מרים משה-הירש וויזעל - שכנה של הירש הבלן (הירש דער בעדער). היו לה דומני שלש בנות ושלושה או ארבעה בנים. הבנות עזבו את הבית כדי לעזור לפרנסת האם האלמנה, הבן הגדול וולף-לייב וויזעל שרד. האם ואחת הבנות, והבנים יעקב-ברוך ואביגדור נספו באושוויץ.

דודתי הצעירה פראדל אנשל'ס - אחות אבי - בעלה אנשל-טובל נפטר ב- 1940 בשיף ממחלת הטיפוס והשאיר את האלמנה על חמשת ילדיה – חיה, חיים-ישראל, לייב-בער, שרה וחנה'לע.

בדרך מהגטו אל תחנת-הרכבת, בין הכפר קעכניע למיטל ווישעווע, בדרך לרכבת ולקרונות הבקר – אבדו שניים מילדיה, וכך הגיעה אל הקרון הדחוס בבכי תמרורים ובזעקת-אם אחרי הילדים האובדים. בתימרות עשן הקרמטוריום "התאחדה" כל המשפחה.

<u>אליה-לייב וואקס</u>

בין בית-הספר הממשלתי בשיף לבין ביתו של הפריץ גענגע, עמד ביתו של ר׳ אליה-לייב וואקס.

איש חייכן, סוחר בקר ממולח, ובעל הומור. בכל מצב אהב להתבדח, לצחוק ולהצחיק.

איש בעל הדרת פנים, גבוה, ובעל זקן בצבע חום בהיר. היה גיסו של המכובד ר׳ לייזער-יעקב׳ס, כלומר אחיה של האישה הפעלתנית, אשת לפידות, רעכל-לייזער-יעקב׳ס.

בתו הגדולה, גוצה, נישאה לאברך משי, אנשל, (דומני שבא מקעכניע). הם עזבו את שיף לעיירה אחרת.

הבת השנייה, רחל, עלתה לארץ-ישראל כחלוצה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. התחתנה בנתניה והקימה משפחה. ביתה היה פתוח לכל הניצולים שרידי השואה משיף. בית רחל ואברהם כהן היה לשם דבר בהכנסת האורחים.

בן אחר של אליה-לייב וואקס, שמחה, שרד גם הוא. כאחותו הקים בית בנתניה. בצעירותו למד בישיבת אוראדיא-מארע והיה חברו של הרבי מויז׳ניץ, ר׳ משה הגר, לספסל בית המדרש.

עם חיסול הגטו, בסלקציה של אושוויץ, נשאר אליה-לייב עם שני ילדים. שלושתם נשלחו למחנה ריכוז לעבודה. בנו הגדול, אליעזר (לייזער), היה אז כבן שמונה עשרה, והקטן, משה, כבן ארבע עשרה.

מאושוויץ הם נשלחו לבוכנוואלד, ומשם לדורה-מיטלבאו.

האב, אליה-לייב, נשלח לאחד המחנות המסופחים לדורה, הארצונגן או אלרייך, ושם נספה מחוסר תזונה ומהעבודה הקשה.

הבן לייזער שרד. הגיע עם הצלב האדום לשוודיה, ומשם היגר לאמריקה. היה לו קול ערב, ושימש שנים רבות כחזן באחת הקהילות שם. אחיו הקטן, משה וואקס, היה במחנה דורה עד לפינויו. כנראה הגיע משם לברגן בלזן. אחרי שחרור המחנה ב-14.4.44 לא היה בין המשוחררים. כנראה נספה ברעב ובמחלת הטיפוס ששררה בברגן בלזן.

בליל כ״ו אייר תש״ד עלתה על המוקד אשתו של אליה-לייב ובת הזקונים טוטו או שאשא, שהיתה כבת עשר.

[illegible]

ר׳ יענקל הסופר

בשיף התגורר סופר סת״ם - ר׳ יעקב אפטער. אשתו היתה אחותו של אליה-לייב וואקס, ואחותה של רעכל לייזער יעקב׳ס אוויטש. דומני שמוצאו של ר׳ יעקב אפטער היה מבארשע. בנם הגדול, אברום-מרדכי, נפטר בצעירותו, ואילו הבן הקטן, משה, היה כבן 14 כשהגיע לאושוויץ. הוא הועבר משם למחנה דורה-מיטלבאו, ועבד ב״קארטאפל-מידע-קומנדו״, יחד עם בן דודו הקטן משה וואקס. שניהם פונו משם לברגן-בלזן ביום-טוב אחרון של פסח תש״ה (מרס 1945). השתחרר בברגן-בלזן. גם הוא הגיע לשבדיה עם החולים שקלטה ממשלת שבדיה. ב- 1947 נסע לארה״ב, שם השתקע והקים משפחה.

האלמנה שרה מלכה גלאזר

מול בית-הספר הממשלתי היתה גרה האלמנה שרה-מלכה. נשארה מטופלת בשבעה ילדים: לאה, יעקב, נחום, פריידע, פייגע, בינה ואריה. היא היתה אחותה של אשת השוחט, בריינע. לאחר פטירתה התפזרה המשפחה; הבן הצעיר, אריה, היה בן בית אצל משפחת סאקס, משפחת השוחט. הוא למד בישיבה, והיה מהחלוצים הדתיים, ומהחולמים והלוחמים למען ארץ-ישראל. ניסה במהלך המלחמה להגיע לחופי הארץ ולא הצליח. בגמר המלחמה, ב- 1947, הגיע כמעפיל לקפריסין, שם הקים מעין ׳קיבוץ שבדרך׳. ארגן את ׳בני-עקיבא׳ במחנות ההעפלה בקפריסין, והתמסר לפעילות של ׳תורה-ועבודה׳ בכל רמ״ח אבריו. עם הגיעו ארצה הצטרף לקיבוץ טירת-צבי עם משפחתו. בנו נפל במלחמת יום-הכיפורים. אריה החלוץ נטמן בקיבוץ טירת צבי בארץ-ישראל.

יוכבד

באחת הסמטאות הנדחות גרה יוכבד. ביתה היה על-יד הסכר, על יד פיצול הנהר. קראו למקום ׳מאירל׳ס פלעסי - הסכר של מאיריל. בפי האיכרים, היארטאאשי׳. אנחנו הילדים, אהבנו ללכת לשם לשחות ולדוג דגים במים העמוקים שהיו שם. בשנות השלושים היגרה יוכבד למחוז אחר. מהילדים אני זוכר את מאיר יוכבד׳ס, גבריאל, ומענדל.

אבא משה׳ס וסימה

היו גרים על-יד הרבי שלמה יוסל. אבא היה סוחר צאן, והיה לו אטליז קטן. לעת זקנותם נולדה להם בת, אלטוצע (אלטע הקטנה), שלמדה בחדר אצל המלמד.

שמעיה החייט

היה גר על-יד ר' לייבוש, בעלה של 'רייזע די לייבושקע'. לשמעיה דער שניידער' נשארה בת אחת שהגיעה לארץ-ישראל.

באבעלע מענדל-שול'ס

מעבר לנהר, על-יד ביתו של הכומר, היה גר הזקן מנדל-שאוליס (ביידיש – מענדל-שולס).

בתו, באבעלע, נישאה למרדכי טאוועל מריזאווליע. חתנו חלה, ונפטר צעיר. אשתו נותרה אלמנה צעירה, מטופלת בילדים קטנים, יוסף מאיר, משה, ~~שניידל~~ שיינדל ואפרים. באבעלע היתה דמות מופת לחריצות, טוב-לב, נאמנות למשפחה, והסתפקות במועט. היתה מבאי ביתנו וידידתה של אמי. כשאמנו שכבה על ערש דווי, נזעקה באבעלע מעבר הנהר, וסעדה אותנו בימים הקשים. שרד הבן אפרים. הקים בית בארץ-ישראל. בין הפעילים בארגון האזכרות של גטו דראגומירעשט. אחותו יפה-שיינדל, יחד עם בעלה אברהם טאוועל, גרים היום בארץ. שיינדל היתה בעלת תושייה. ב- 1944, סמוך לגירוש לאושוויץ, הצליחה להבריח את הגבול לרומניה דרך אוראדיא עם שני ילדים של מעבידיה, וכך ניצלה.

אלתר ורחל-לאה ברקוביץ'

ר' אלתר היה גיסו של הרבי שלמה-יוסל. (רחל-לאה היתה אחותו). ביתם היה מול ה'תפלה' – כנסיית הכפר. לפני כניסתם של ההונגרים למחוז נפטרה רחל-לאה, והאלמן אלתר עבר לגור אצל בנו אבא ברקוביץ'' שהתגורר בסיגט. בתם של ר' אלתר ואשתו – גוצה – נישאה לבן דודה בערל (בנו של המלמד ר' שלמה-יוסל). גוצה ושתי בנותיה הפעוטות נספו. (דומני שהגיעו לאושוויץ מקרולע שעל-יד סטמר). מהבנים של ר' אלתר ורחל-לאה: שלמה, שהיגר לארגנטינה, אבא, שהיה חזן בסיגט, וזיידל ברקוביץ'. כולם היו בני ישיבה ותלמידי חכמים.

<u>הצדקת הודעס (הדס)</u>

דמות מיוחדת ומסתורית היתה אשתו של משה-דוד פריד דוידוביץ. מעין 'צדיקה-נסתרת'. היתה מאוד נערצת על ילדי החדר של הרבי שלמה-יוסל. היתה גרה עם בתה הקטנה פריידע. היה לה בית גדול. כל החדרים היו גדושים אצטבאות ספרי-קודש וספרי דקדוק של הלשון העברית. אחד מבניה – חיים, היה מחובבי העברית המודרנית.

ארבעה בנים שלה למדו בישיבות והיו מהתלמידים המצטיינים. הבן הגדול, מרדכי פריד – היה מתלמידיו המובהקים של ר' יואליש מסאטמר. כינויו היה – מרדכי שיוער, כלומר מרדכי משיף. הגיע להיתר הוראה ולהוראה. אחיו, אייזיק, חיים ולייב, למדו גם הם בישיבות והצטיינו. היו שם גם שתיים או שלוש בנות אשר עבדו מחוץ לכפר כמנהלות משק-בית ועזרו בפרנסת האם. בעלה של הודעס – משה דוד, עזב את הכפר והיה חוזר לעתים רחוקות, בעיקר לבקר את אימו הזקנה רבקה אהרוניס. רינו שהבעל משה דוד, עזב את אשתו הדס (הודעס), כי היא היתה מקפידה יותר מידי במצוות ואילו הוא נתפס בהליכות עולם הגדול ~~במקל ובמסלסל בשערו~~...

כאמור, היה הבית של הדס בית-מסתורין. הדס היתה יושבת מאחורי וילונות על יד הספרים הקדושים וממלמלת תחינות ותפילות. הבית היה מורם משביל העפר, ארבע או חמש מדרגות עץ הובילו אל הגזוזטרא, ומשם אל שתי דלתות גבוהות, משובצות משבצות עץ וזכוכית, צבועות ירקרק בהיר. דרכן היתה הדס מציצה ומלווה את ילדי החדר בתפילה חרישית בלכתם אל החדר, ומחכה להם בגמר הלימודים.

הדס התפרנסה בדוחק. היא טיפחה את גן הירק וערוגות הפרחים, וגידלה קצת עופות לצריכה היום יומית. הסתפקה במועט. כל זמנה הפנוי שלאחר עבודת הבית, היה קודש לתפילות חרישיות מתוך ספרי הקודש שלה: ה'צאנה-וראינה' ה'מענה-לשון', ה'תחינה', וסידור 'קורבן-מנחה' בעברי-טייטש. שם היה המפלט לגעגועים, למצוקות, לתפילות הפרט, ולצרכי הכלל.

ה'כתל-המערבי' שלה היה הקיר המפריד בבית הכנסת בין עזרת הנשים לאולם הגברים. ביראת קודש היתה נכנסת ראשונה בין הנשים, עטופה בשביס של שבת על

ראשה, שמלה שחורה מקטיפה על גופה הרזה, הממחטה בתוך הסידור העבה – וכולה דרוכה, מוכנה ומזומנה לתנות תפילותיה. מדי פעם היתה פורצת בבכי עצור ובדמעות שוטפות. קולה היה חודר דרך קיר העץ עד לספסלי הגברים. דמותה המיוחדת עומדת לפני עיני, כחנה בתפילותה, בשפתיה הנעות ובקולה החרישי.

אנו, ילדי החדר של הרבי שלמה-יוסל, זכינו ליהנות מחמימות לבה, מרוך עיניה, וממאפה ידיה. היתה "אורבת" לנו מאחורי הדלתות הגבוהות והצרות. לפני שהספקנו להגיע אל הגשרון הצר (הקלאטקע), היתה קוראת לנו בחיבה גדולה ובעיניים מלטפות, ובידיה תופינים (פאלצ'יקלעך) טריים וחמים שזה עתה נאפו. בלחש ובלב גדוש הנאה, היתה שואלת אותנו מה למדנו והאם אנו יודעים את הברכה שמברכים על עוגיות. היתה מושיטה לכל אחד ואחד תופין חם מובזק בגרגירי סוכר ופרג, ובעיניים דומעות היתה מבקשת: "קינדערלעך, ילדים, ברכו בקול רם מלה במלה..." ובאושר אין קץ היתה עונה "אמן" בדבקות גדולה. עלתה על המוקד מתוך אותה דבקות, כשרף וכמלאך בליל כ"ו אייר תש"ד.

מילדיה שרדו: ר' מרדכי פריד 'שיוער', נפטר במושב בית-מאיר בהרי ירושלים תוך כדי כהונתו כרב וכמורה-הוראה. אחותו הצעירה פרידה, עלתה גם כן לארץ ישראל, התחתנה והקימה משפחה.

<u>הירשל'ע-דער-לאנגער (הירש הארוך)</u>

בשיף, כמו בהרבה כפרים ועיירות במרמורוש, היו מוכי גורל שהתמזגו לתוך הנוף והיוו חלק ממנו. לא היו כלים להתמודד עם החריגים והמפגרים, ועל פי רוב נעזבו לגורלם. היו כאלה אשר המשפחה דאגה לצרכיהם הבסיסיים היום-יומיים, וכאלה אשר אנשי הכפר סעדו אותם בלחם צר, מים לחץ, ובגד ללבוש. בדרך כלל סיפקו יוצאי דופן אלה 'תעסוקה' ובידור לליצנים, וציחקקו על חשבונם.

הקבצן המפורסם בשיף ובסביבה, היה הירשליע הארוך. (וביידיש: הירש-דער-לאנגער). בעליה לתורה קראו לו בקול של חשיבות: "יעמוד ר' צבי בר' חנוך הלוי".

כשלמדנו אצל הרבי שלמה-יוסל על עוג מלך הבשן או על הנפילים שהמרגלים נתקלו בהם, מיד קפצה נגד עינינו דמותו של הירשליע והמחישה לנו איך נראו הענקים ההם. הירש-דער-לאנגער התנוסס לגובה של למעלה משני מטר. ראש גדל-מידות, שפתיים בשרניות ועבות, עיניים שחורות, אף סולד, ושיניים גדולות

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ובולטות כשיני סוס. משני צדי המצח השתפלו פאותיו החלקות, שחורות כזפת, וזקנו הרחב והקצר עיטר את פניו. זיפי שערותיו כשערות של זנב סוס. על ראשו מגבעת דהויה ומקומטת. בגדיו היו צרים וקטנים ממידת גופו המגושם. הבגדים המשומשים שקיבל מנדיבי הכפר לא התאימו לאבריו הגדולים. לפעמים היה הירש החייט מרחם עליו, מבקש את מעילו המרופט של הירשליע, ומתאים לו תוספת שרוול ותוספת טלאי לשם מצוות צדקה.

כפות ידיו הרחבות של הירש היו מבצבצות מתוך השרוולים הקצרים כמשוטים רחבים. רגליו הכואבות המחותלות בסמרטוטים, נתחבו ודוחסו לתוך נעליים ענקיות. חנא הסנדלר בנה עבורו אימום מיוחד, וסביבו תפר והתקין מעור גס, נעליים ענקיות לפי מדת כף הרגל של הירשליע. הפרזולים בעקבי הנעליים היו מעשי ידיו של הנפח אליה. לעומת מידותיו של הירשליע, היתה אשתו רחל (רוחצ׳ה) ממש היפוכו הגמור. רזה, נמוכה, חיוורת, גוה כפוף, רגליים עקומות מלידה, מגמגמת בדיבורה, ותמיד עטופה מטפחת ראש צבעונית ושמלה פרחונית. בחזרם יחד על פתחי הבתים לקבץ נדבות, היו מכנים אותם : ׳שבת-הגדול ויום ששי הקצר׳. הם גרו בבית עץ ישן מול הנפחייה של אליה הנפח. רצפת ביתם היתה מטויחת בחימר צהבהב, וסביב כרכוב תנור האפייה היתה רוחצ׳ה מסדרת צנצנות ובקבוקונים ריקים לקישוט הבית.

בבית הכנסת היה יושב הירשליע על הספסל האחורי על יד ארון הספרים. עטוף בטלית ענקית מצהיבה כקלף, היה ממלמל את תפילתו כשהוא נרדם על סידורו. היתה אז ׳שעת-רצון׳ לשובבי הנערים, לפזר טביקי חריפה מתחת לנחיריים של הירשליע. כשהטביקי החלה לפעול, היו הילדים מתפזרים במרחק-מה מהירשליע ומחכים לסדרה של עטישות שהיו דומות לרעידת אדמה ; הירשלע היה נושף ומשפשף את אפו, מתעטש בקולי קולות, עד שנזדעזעו קורות העץ שבתקרת בית הכנסת. כבר בעטישה ראשונה הבין שהתבדחו איתו, ואז היה קם ומתרומם כנשוך-נחש, ומחלק מ׳מתנת-ידי׳ הרחבה דחיפות וסטירות עד שנרגע. בנפילת ׳כורעים׳ בתפילת מוסף של יום-כיפור, היינו מחכים לראות איך הירשליע הענק כורע ונופל גם הוא. תמיד חיכה שהקהל יקום ואז התפנה מקום גם בשבילו. על הקש המפוזר היה משתטח מלוא קומתו על מחצית רצפת בית הכנסת, ואז היתה הזדמנות להתפרע, להידחק, לתפוס ולדחוף ילדים קטנים ולהרכיבם על כתפיו.

הירשליע היה מתרומם ומנער מעליו את הקש ואת הרוכבים כמו גוליבר בארץ הגמדים.

הבדיחה הקבועה היתה בליל-הסדר; שכנו של הירשליע, הבן של ר׳ לייזער אוויטש (צבי לייזער׳ס) היה ליצן גדול ואהב להתבדח על חשבון הירשליע הארוך. צבי אוויטש זה, היה מתגנב בליל הסדר על יד דלתו של הירשליע ומחכה שהלה יפתח את הדלת בקטע ה׳הגדה׳ ״שפוך חמתך...״ כמנהג.

אז היה משחיל לו עז לבנה שהיתה גועה ומנענעת את זקנה, פוסעת ישר אל מלכת ליל הסדר הלא היא רוחצ׳ע. הירשליע בעלה, ה׳מלך׳ היה מרגיע אותה עד שפסקה להשמיע את קולותיה המפוחדים. הירשליע ידע מי עשה את זה וסלח לו. מבן החנווני הזה, הליצן, היה זוכה לקבל נדבה הגונה ודווקא במזומנים, כשהיה מחליף את אביו בין מנחה למעריב על דלפק החנוונים.

מנהג היה בשיף להשאיר את ההקפה ׳עוזר-דלים׳ בליל הושענה-רבה לקבצנים. בדירוג של הכיבודים היתה נחשבת ההקפה הזו לסוג-ב׳ בגלל המלים הפותחות את המעגל בחרוז: ״עוזר דלים הושיעה נא״, וכאן היה המקום לליצני הכפר להוסיף שמחה על ששון ולמתוח את הירשליע: למה ומדוע מקפחים רק אותו בהקפה ״פחותת ערך״.

זוכרני שמחת-תורה אחד, כשהגבאי הכריז: ״ר׳ צבי בר׳ חנוך מכובד ב׳עוזר-דלים׳״, קפץ מיד הירשליע אל עליית הגג שמעל לפוליש, הוריד משם את כלי הקבורה ורץ בזעם-אפו אל הגבאים, לנקום את עלבונו מהם והיה ׳ישישו ושמחו׳ עד שהזעיקו את רוחצ׳ע מעזרת הנשים, ומגמגומה המיוחד הבין הירשליע שצריך להפסיק. הוא נרגע כשראה את ר׳ עזריאל אנשלס המכובד לוקח ספר תורה ומצטרף גם הוא להקפה, רוקד בהתלהבות ושר: ״עוזר דלים הושיעה נא״ ו״פודה ומציל הצליחה נא״ וכל קבצני הכפר מוחאים כפיים ורוקדים עם הירשליע.

הירשליע זה, סבל מפצעים מוגלתיים ברגליו. בשנות הארבעים, תקופת המלחמה, נפל למשכב. רגליו הכואבות והנפוחות לא החזיקו את גופו המגושם. נשות הכפר היו עוזרות לרוחצ׳ע לסעוד את בעלה, להחליף לו תחבושות, ולנקות את הבית. כשנפטר, התקשתה הקהילה ובעיקר הגחש״א (חברה קדישא) לערוך לו את הטהרה כנהוג וכמקובל. ר׳ משה קליין הולמינער, נתגלה במלוא עצמת רוחו. חפן את זקנו המחודד, קימט את המצח וניגש אל מלאכת הקודש; לקח שני דליים והלך לשאוב מים מהמקווה; לקח את קרש הטוהרה; נכנס אל ביתו של הירשליע; התגבר על הצחנה, ובעצמו הפשיט את הנפטר מבגדיו הבלואים והמרופטים. קלף את תחבושות רגליו הדבוקות והצמודות בדם ובמוגלה, ורחץ וטיהר את כל גופו

בהתלהבות ובפנים לוהטות של זכייה במצווה עצומה. ר' משה עטף את הירשליע בתכריכים נקיים שהביא איתו. סוף סוף זכה הירשליע הארוך, הקבצן הענק, לבגד חדש, לבן ונקי - לפי מידת גופו.

כשהוציאו את המיטה הכבדה, נדחפו כולם לזכות במצוות הלוויית המת. רוחציע פסעה ברגליה העקומות והכושלות אחרי נושאי המיטה, הזילה דמעות ומלמלה משהו. כולם ליוו את ר' צבי בר' חנוך הלוי עד לקצה הכפר – ל״פאדערעס״ – לבית העלמין הכפרי. בשם הקהל הקדוש ובשם החברה קדישא ביקש ר' משה מחילה וסליחה מהנפטר על כל מה שעשו לכבודו ועל מה שפגעו בו ביודעים ובלא יודעים.

משה׳לה רועה האווזים

לעומת דמותו הענקית, המגושמת והמגודלת של הירש הארוך, הסתובב בכפר ספק נער ספק איש - משה׳לע שמואל-יעקבי׳ס הגוץ, רועה האווזים. הילדים היו בטוחים שהוא ׳גלגול של נשמה׳, מין דמות מסתורית שירדה ממקור הנשמות, לתקן משהו בעולם הנפסד הזה.

אביו של משה׳לע, שמואל-יעקב, היה רועה צאן ומשגיח כשרות על חביצת גבינות עזים וכבשים. אחיו של משה׳לע, אלתר-ראובן, אשתו ובתם היחידה, ראו בבן המשפחה המוזר, גם עונש וגם זכות. ביתם היה הבית הקיצוני שבקצה העליון של הכפר. קרוב לדרך המלך שבין סיגעט לסיטשעל. על יד ה׳צלם׳, מקומו של התלוי הצלוב ׳יאסעלע-פאנדרי׳ בפי היהודים.

משה׳לע רועה האווזים נולד עם פיגור שכלי. למד בחדר לקרוא ׳עברי׳ בסידור התפילה, וכשראו שלא יגיע ל׳תכלית׳, החליטו הוריו להעסיקו כרועה עדר האווזים של המשפחה ושל הכפר.

נמוך קומה היה. פנים עגולות מפוחדות ועצובות. עיניים בוהות הציצו מתחת למגבעתו המרוטה. בימי החול היה לבוש בכותונת ארוכה, או בחולצה רחבת שרוולים ומכנסיים מטולאים. רגליו הקצרות היו יחפות ובצקות. בימי הקיץ הארוכים היה נודד מקצה הכפר לקצהו לחפש שטחי מרעה לאווזים. תרמיל רועים היה תלוי לו על הכתף באלכסון, ובתוכו מנת לחם התירס. תחת בית השחי היה לו שוט דק, בעזרתו היה משגיח על העדר, שלא יתפזר. ביד השניה - מקל נודדים להפחיד את ה׳שקוצים׳ – ילדי הגויים, וכלבים משוטטים. כך הוביל את עדרו יום יום.

בקצה עליית גג הבית, על יד הארובה החמה, שם היה מקום משכבו. שם חימם את גופו בלילות הקרים ושם אכל את ארוחותיו - שיירי המזון של המשפחה. שפתו וחיתוך דיבורו היו בלתי מובנים. אנו הילדים התרגלנו לצורת הדיבור שלו, ולפי קטע המשפט הבינונו את צרכיו. פחד מאוד מ׳מלאך-המוות׳. כנראה היה מושפע מהקברים שבבית העלמין - ה׳פאדערעס׳, לשם היה מוביל את עדרו למרעה, ושם נתקל בהלוויות. ׳מלאך-המוות׳ נצטייר אצלו כאיש ההורג אנשים... תמיד היה חוזר על משפט מגומגם: ״כשמלאך המוות יבא אל משה׳לע לקחת, אני אברח לסמטה של ז׳יק...״ ז׳יק זה היה גר בסמטה נידחת והיה ידוע כגנב סוסים...

המקום האהוב עליו היה השטח שבין הנהר הגדול שחצה את הכפר, לשלוחה של ערוץ הנחל שהיה מניע את גלגלי העץ של טחנת הקמח התחתונה של לייב הטוחן. שם היה ה׳פרונטי׳ (שיבוש של המילה פרונט), מכוסה הירק, וכאן ישב לו משה׳לע לנוח על האבן הגדולה. נשען על מקלו היה מתבונן אל הנהר ואל עדר האווזים. היה קם מדי פעם, מאסף את עדרו המתפזר, מסיט את שולי מגבעתו מהמצח ומתבונן לשמים, אם יש איזה בז או נץ האורב לטרוף אפרוח רך. אנו הילדים היינו רצים הביתה ומביאים לו פרוסת לחם בחמאה או סתם מאכל מבושל והרגשנו סיפוק של מעשה חסד.

היום הגדול של משה׳לע שמואל-יעקב׳ס היה יום הכיפורים. כאותו בן-כפר בסיפורי החסידים שנכנס לבית הכנסת ביום הכיפורים וראה שכל הקהל מתפלל, והוא בבורותו ובהתלהבותו מוציא מצקלונו את חליל הרועים ומפלח את רעש התפילה בחלילו, והרבי נעצר וניגש אליו ופונה לקהל מתפלליו: ״תפילת החליל של הנער הרועה שאינו יודע להתפלל, פילחה את שבעת הרקיעים ונתקבלה תפילתנו בזכותו...״

היינו בטוחים שגם במשה׳לע מסתתרת נשמה קדושה שפועלת למען הכלל.

הוריו של משה׳לע הלבישו אותו בבגדים נקיים, בגדי חג. התאימו לו נעליים של לבד לרגליו הבצקות והשרוטות, והיו מורידים אותו לבית הכנסת ״להתפלל״ ולהיות ער כל הלילה. משה׳לע הוריד את הנעליים והיה מתבונן סביבו. זמזום התפילה והניגונים של החזן הממו אותו. שלהבות הנרות בתוך פחי החול ריצדו על הקירות ועל הטליתות. ווסילי הגוי הממונה על ההדלקה והשמירה של הנרות, התיישב מדי פעם על יד משה׳לע הרועה כשזה מתבונן סביבו ומרגיש כ׳אחד-העם׳, ורץ בין יחפים ושווה בין השווים. קטע התפילה ״וכל מאמינים שהוא רך לרצות השווה ומשווה קטון וגדול...״ קיבל משמעות מיוחדת, כשמשה׳לע הרועה עמד על יד הירשלע הארוך, יחד עם נדיבי ונגידי הכפר בתפילת היום הקדוש.

הקש המפוזר על רצפת בית הכנסת הזכיר לו את משכב מושבו על עליית הבית. זמזום התפילה היה דומה עליו כגעיית אפרוחי האווזים. חמימות בית הכנסת, עורר אותו להצטרף גם הוא, בשפתו הדלה, אל תפילה זכה כאחד מהקהל.

כשנתיים קודם השואה, בשנת תש״ב, אחרי חורף ארוך, כפור ושלגים, חלה משה׳לע ומת. בעליית הגג בין רעפי העץ וארובת התנור, עלתה נשמתו השמיימה בבדידות

ובאין רואים. אביו, שעלה בסולם להביא לו את מנת דייסת התירס (הממליגה) החמה, מצא אותו על משכבו הקבוע, קפוא, קר, כחול אפור. אחיו אלתר-ראובן רץ אל ר׳ עזריאל אנשליס פרל, ראש הקהל וחברה קדישא לבשר לו - ״משה׳לע נפטר״. הזעיקו את ר׳ משה בר׳ שלום קליין, ומייד רץ אל קצה הכפר, טיפס על הסולם ובמאמצים גדולים הורידו את הנפטר. הפעם זכה משה׳לע לשכב בתוך הבית על רצפת העץ הרכה, מכוסה בשמיכה דלה ונרות דולקים סביבו וכמניין אנשים יושבים וממלמלים פרקי ׳צידוק-הדין׳ ווידוי.

ר׳ משה עושה הציצית והמצוות הוריד את קפטנו, קיפל את ציציותיו וארבע הכנפות לתוך אבנטו, הפשיל את שרווליו, וניגש לגמילות חסד של אמת; בדחילו ורחימו הוריד את השמיכה הדהויה מעל המת. את הבגדים ש״צמחו״ וגדלו יחד עם הנפטר, היה קשה להוריד. ר׳ משה קליין לא התעצל: פקד על העוסקים על ידו להעמיס את הגופה על מיטת המתים, ולהובילה למקווה-טהרה. הוא ביקש מהקהל רשות לטפל ב׳מת-המצווה׳ המיוחד הזה. הוא הבין שאין הרבה קופצים על המלאכה, בשל ריח הריקבון.

ביקש מהירש החייט, בלן המקווה, לחמם מים חמים לטהרה. כאם המטפלת בתינוקה הרך והחולה, כך ניגש ר׳ משה קליין אל עבודת הקודש - הטוהרה. הירש הושיט לו את המספריים של החייטים, ומשה גזר את הבגדים הצמודים אל גוף הנפטר, ספוגים בצואה, בקיא ובדם.

את גופו רחץ במים חמים שלא זכה להם מעת לידתו. גזז את שערות הראש, את ציפורני ידיו ורגליו. משה׳לע זכה לבגד פשתן לבן נקי ורך שכיסה כל גופו, כולל הרגליים היחפות הנפוחות. על כפיים נישא שלא ייתקל באבנים. כל אחד ואחד נדחק לזכות במצווה, וכך נפרד מהדשאים ומהכיכרות הירוקים, עליהם הוביל את עדרי האווזים למרעה, בכל כוחו ובאמונה שלמה. אנשים נשים וילדים ליוו אותו בתפילת ״יושב בסתר עליון...״ ובדמעה עצורה.

שנתיים לאחר מכן, נשאר משה׳לע מתחת לתלולית העפר בבית העלמין של שיף ומלוויו הגיעו לאושוויץ, לדרכם האחרונה.

כל אחד ואחד מהשמות שנגנזו כגווילין קדושים - אני מזכיר מתוך זיכרון הילדות שלי. זכר אחר לא נשאר. אהבתם וכאבם בתוך גופם הדווי, עדיין צבור בערמת האפר במזבח השרפה והעקידה של אושוויץ. עולמות של געגועים נגדעו, דמעות של גיל ופחד יבשו בלהט הכבשנים ההם. יהי זכרם יד-ושם שלא ייכרת לעולם.

ההווי הכפרי והיחסים עם השכנים הגויים

למרות הדאגות היומיומיות לקיום הפיזי והרוחני זרמו החיים, ואיתם הששונות והיגונות, באפיקיהם הקבועים. לפעמים הופתעו על ידי מלחמה רחוקה או קרובה, ואחר כך חזר הכל למסלול הקודם. הנכים הגויים שחזרו וסיפרו על פציעתם במלחמותיהם, תיארו הרבה שנים לאחר מכן את הרפתקאותיהם. בימי ראשון או יום איד אחר, בשעת שתיית היין והיי״ש, הפליגו בסיפורי הגבורה בתוספת גוזמאות ההרואיקה למען המולדת.

בשיף היה יון הקדר, קטוע רגל, שנשען על רגלו האחת. גדם הרגל היה נתון בקב עץ, מקטרתו העשנה בפיו, היה מגרד את ראשו בציפורניו השחורות ומעלה זיכרונות על הקרב בו נפצע מתותחי האויב ומכידוניו. בספסל מתחת גדר הכנסייה היה שוטח כלים חרוטים ומגולפים מעצי הצפצפה, כגון כפות ומזלגות וקעריות, ומוכר אותם כדי שיוכל לקנות טבק ויין.

חיי היהודים, שבתותיהם וחגיהם, היו מעין לוח-שנה חי עבור שכניהם הגויים, ועל פיו התאימו את סדר יומם. מחזור הטבע, הגשמים והשלגים, הפריחה והקמילה, הזריעה והקציר, היה משולב, קשור ושזור בחיים הפרטיים והקהילתיים של היהודים והלא יהודים. האיכר התרגל לראות בשכנו היהודי חבר לעבודה בשעת הצורך.

היו נעזרים זה בזה. בעונת הפשרת השלגים, הטו יחדיו כתף ושכם, להטיית הנהר השוצף. כולם היו יוצאים אל אפיקי הנהרות כדי לנתץ את גושי הקרח השטים על גלי הנהר, לנווט אותם ולדחוף אותם לכיוון הזרימה. אחרי גשמים עזים, היו יוצאים כולם לתקן את שיבושי הדרכים. אומנם הגוי לא סלח ליהודים על ״הריגת ישו הרחום״. בצאת מהכנסייה, ביום חמישי הגדול', אחרי שהכומר תיאר את 'צליבת המשיח', הולדתו ומותו - היו זורקים אבנים על גגות בתי היהודים. ״מצווה״ לחוד, וחיי מעשה לחוד. מסחר ועבודה לחוד, ו״הריגת ישו ונקמתו״ לחוד. שני התחומים לא נגעו זה בזה ממש. היתה מעין 'שביתת-נשק' והסכמה שבלב; זה הלך לבית הכנסת להשמיע קול יעקב, וזה לחיי השדה והצייד. הכומר היה ממונה על חיי הדת של איכריו, הז'נדרמים שמרו על החוק, והרב היהודי ניווט את קהילתו בשבילי המסורת והאבות.

בימי החגים הנוצריים המיוחדים לפורענות, השתדלו הז'נדרמים להבליט את

״טוב-ליבם״ ושמירתם המעולה, דווקא בסמטאות של היהודים. עבור ׳מצוות שמירת-הסדר׳ קיבלו את שכרם בהאי עלמא, בכסף ובשווה כסף. היהודים קראו לזה: ״דמי לא יחרץ״.

בכפר כמו שיף, וגם ביתר הכפרים, היו באים הגויים להתדיין אצל הרב היהודי, או אל הבעל בעמיו (ה״גאזדה״ בלשונם) המכובד, ראש הקהילה.

הם באו אל ר׳ עזריאל אנשליס פערל, ככינויו ״איזדראילה״, שהיה ראש הקהל ונשוא הפנים. הם היו באים גם אל ר׳ בן-ציון שטערן, שהיה בקי גדול בחוקי המדינה, והיה נאמן על שכניו הגויים כבורר וכפוסק. דווקא בגלל אדיקותם של היהודים בדת, שמירת מצוות שבת ומועד, הימנעות משכרות, ונאמנות לחיי המשפחה, העדיפו האיכרים להביא את סכסוכיהם ומריבותיהם אל שולחן שכניהם היהודיים. כטוב-ליבם של הגויים ביי״ש וביין, היו פורצות מריבות מלוות בסכינים ובגרזינים, והיהודים היו אלה שהפרידו והשכינו שלום עד יעבור זעם, עד למריבה הבאה.

ה׳שבת-גויטע׳ (גויה של שבת) ידעה לבוא מעצמה להסיק את תנור החימום בשבת לפנות בוקר, בימי החורף המושלגים והקרים. בנות האיכרים שעבדו בבתים היהודיים, היו בקיאות בכל הדינים של כשרות, חלב ובשר ומאכלות אסורים. לפעמים עזרו לילדים הקטנים שהתקשו איזו ברכה לברך, או שכחו לקרוא ׳שמע-ישראל׳ לפני השינה. הפתגם הידוע: ״עוזרתו הגויה של הרב יודעת לפסוק הלכות״, היה אמת פשוטה ומציאותית.

אשת הדוור סיקה, המומחית לטיוח תנורי האפייה, ידעה יידיש. ילדי האיכרים ישבו בבית הספר הממלכתי על ספסל אחד לצד הילדים היהודיים אלה לצד אלה: זה במעילו המחוייט מארג עדין, וזה בבגדי הצמר העבים מעשה ידי האיכרים. הילד היהודי בירמולקה ובפאותיו, וחברו הנכרי בקוצ׳מה מוקף ראש ופאה. התרוצצנו והתגוששנו בהפסקות כאויבים וכחברים, כמו יעקב ועשיו, בנשיכות ובנשיקות.

בחג הפורים, גם ילדי הגויים היו מתחפשים כדי לזכות ב׳דברים-טובים׳ ובדמי פורים, ולהבדיל, בחג המולד היינו הולכים אל השכנים הגויים לשיר את ה׳קולינדאי׳ (ביידיש ׳קולינדעווען׳).

אני זוכר כמה מלים, מין פרודיה על הקולונדא הקדושה - ״תרנגולת שחורה יושבת מתחת לגג ומקרקרת: סבתא טובה תני כעך, אם לא תתני יותר לא אשיר...״

ברומנית איכרית היה זה חרוז.

השלג והקור אפף וכיסה את היקום, ואנו חכינו שהאיכר או אשתו יצאו ויתנו לנו תפוח-עץ או חופן אגוזי לבנה. בימי חנוכה היתה עונת שחיטת האווזים המפוטמים; חברי הגויים היו באים להציץ איך ר׳ הירשל שו״ב שוחט ומניח את העופות המדממים על השלג הלבן הפרוס, ואילו אנחנו, ילדי החדר, הלכנו אל המשטח הקפוא בין שני הנהרות לראות את נחירת ה׳דבר-אחר׳ - החזירים, לכבוד חג המולד.

לא היינו מקנאים בהם כשקיבלו את זנב החזיר החרוך או את בדל-האוזן הצלוי בשעת הפשטת החיה הטמאה ההיא. כל אחד ואחד ידע את תחומו הוא ואת גבול המותר והאסור.

בשעת הקטיף והאסיף, בעת חלוקת היבול בין בעל האדמה היהודי לבין אריסו הגוי, היה מקובל שבעל הקרקע בורר לו את חלקו, אחרי שהאיכר ערם את ערמות קלחי התירס, אלומות החיטה והשעורה, התבן והתלתן. החלוקה היתה על פי רוב - שני שליש לבעלים ושליש לאריס. לא היו סכסוכים או מריבות.

בתקופת השובע והאסיף הדהדה שמחת הנושא ברינה אלומותיו. היתה זאת שעת רצון וסיפוק. עגלות רתומות לסוסים ולשוורים מלאות פירות ותבואה זרמו אל בתיהם של בעלי השדות בגמר יום העבודה העמוס והארוך.

הכנת היבול לקראת החורף ותכנון הזריעה לעונה הבאה, ברכת יגיעת-הכפיים, דחקו הצידה את חשבונות המסיתים בשם הדת ובשם המולדת לפגוע בשכנים היהודיים.

בגמר מלחמת העולם הראשונה, היה במועצת-הכפר של שיף מזכיר יהודי בשם ר׳ בן ציון שטערן. איש גבוה, עבדקן, ירא שמיים ולמדן גדול. היה בקי בדינא-דמלכותא. בעיקר בנכסי דלא ניידי. ידע על בוריין רומנית והונגרית. היה לו כתב יד מסולסל, מדויק וחגיגי. בדרך כלל קראו לו: ׳ר׳ בן-ציון דער-נאטער׳ (הנוטריון ביידיש).

בביתו היתה מונחת מפת הקרקעות של הכפר וחזקתם. כשהשלטון הרומני התבסס, עברה ההגמוניה של ענייני הכפר לביתו של ר׳ עזריאל פערל. שם שכנה מועצת הכפר, והוא שימש לראש המועצה הכפרי, הגוי, מעין יועץ בבעיות השוטפת השונות.

בתקופה מסוימת היו שני יהודים מפקחי הכפר, ממונים מטעם השלטונות וראש המועצה. קראו להם ביידיש - ׳באכטערס׳ (שיבוש של המילה הגרמנית

באויבעאכטער - מפקח).

הם היו נלווים אל גובי-המס של מועצת הכפר; כשהצטבר חוב גדול של מס וארנונה, או מסי קרקעות, היו ממשכנים מטלטלין; אצל היהודים היו לוקחים את הכרים והכסתות ופמוטי השבת, ואצל האיכרים את בעלי-החיים - כלחץ לתשלום מיידי של החוב.

העיקולים והגבייה היו פרשה בפני עצמה. תמיד העניין "הסתדר". המשכון היה משכון והחוב נשאר חוב. הגובים היו רושמים את המטלטלין המעוקלים, הבאכטערס היו קושרים את החבילות בסדינים ומעבירים אותם לאחד החדרים הריקים של מועצת הכפר. ברוב המקרים לא יכלו "לעמוד" המפקחים הרחמנים הגויים או היהודים בפני הבכי והדמעות של האם היהודיה שלא יהיו לה פמוטות לשבת, או כסת לכסות את הילדים, ואז - דרך החלון הפתוח לחצר היה המפקח מושיט את המשכון לבעל-החוב, כשזה קיבל מתנת יד - שתי חפיסות טבק למקטרת, וכמה מצלצלים ללבלר הכפר. הכל בא אל מקומו בשלום עד טקס העיקול הבא.

בפרק הזה של ההווי הכפרי ויחסי הגומלין בין יהודים וגויים, אני רוצה לשרטט עוד שתי דמויות ומאורע אחד כפי שנחרתו בזיכרוני.

פטר הדוור

בכפר שיף לא היה בית דואר. בכפר הסמוך ריזאווליע, על אם הדרך שבין סיגט לסיטשעל, שם היה בית הדואר. מרחק כשלושה ק״מ משיף. הדוור, נושא המכתבים, היה גוי קטן וצנום, לא יוצלח לחקלאות. מחמת חולשתו וגופו הרזה, לא עבד בעבודות קשות. אשתו היתה אשת חיל ולא בחלה בשום עבודה. עזרה בעבודות-בית בבתים היהודיים, בכביסת הסדינים, ובגידול הילדים. ידעה יידיש והיתה מומחית בטיוח תנורי האפייה. בחודשי החורף הקרים והמושלגים, הסיקה את תנורי החימום בבתים יהודיים, ונשאה בעול הפרנסה. שניהם גידלו שתי בנות שהיו מיודדות עם בנות היהודים. פטר זה היה מעין ״קונע-לעמעל״ גוי. היתה לו ״מעלה גדולה״ שבגללה כנראה נבחר להיות נאמן המועצה להביא את דברי הדואר מריזאווליע לשיף - הוא לא ידע קרוא וכתוב.

היה לו תרמיל עור תלוי על כתפו, לתוכו היה מכניס את חבילת המכתבים. במדור המיוחד תחב את חפציו האישיים, כולל המקטרת, הטבק וכלי ההצתה: חתיכת אבן בזלת שחורה, פטריית עץ מיובשת, וחתיכת פלדה מלוטשת. על ידי שפשוף הפלדה באבן סמוך למוך הפטרייה, מהודקת בבוהן לאבן הבזלת - נוצרו ניצוצות שהדליקו את המוך ואחר כך את הטבק שבמקטרת. פטר זה היה לבוש בקיץ ובחורף במעיל צמר עבה וארוך, כובע עור מפרוות גדיים ׳קוטשמע׳ בלשון האיכרים, שמוט עד אמצע המצח, ומקל כפוף מעץ הלבנה בידו. כל בוקר, מלבד ימי שבת וראשון, היה הולך ברגל משיף לריזאווליע דרך שביל הטחנה התחתונה של לייב דער מילנער, וחוזר לקראת הצהריים לגמור את מלאכת היום - חלוקת הדואר. בחזרה היה פוסע בניחותא, מהורהר כפילוסוף, נושם ונושף את עשן המקטרת, מקלו הכפוף ביד אחת, וצקלון דברי הדואר מתחת לבית השחי. כדי להפיג את השעמום, היה מעביר לפעמים את המקל הכפוף מהיד, ותולה אותו על עורפו. אז היה משכל את ידיו מאחוריו וצועד לאיטו ״מעשה בעל-בית״ אל הכפר לחלק את הדואר.

אנו, ילדי החדר, היינו מציצים לכיוון הגשר לראות אם פטר מגיע. גם אנחנו היינו סקרנים לדעת למי וממי הגיע מכתב. כמובן שכולם הכירו את כולם, ושמחת מקבלי המכתבים היתה שמחת הכלל ו׳חדשות-היום׳.

וזה סדר חלוקת המכתבים אצל פטר: כאמור לא ידע קרוא וכתוב, ועל כן שמח מאוד שאנו ילדי החדר מחכים לו להיות לעזר. הוא סלח על ׳קבלת-הפנים׳ החגיגית

והנלהבת שערכנו לו.

כשמצב רוחו של בן הנפח אליה היה מרומם, היה תופס את פטר הצנום והעייף, מרים אותו כמו תרנגול כפרות, מניף אותו מעלה-מעלה ומורידו כשק תפוחי אדמה לקול צחוק כולם. פטר הטוב היה סולח לו, מוריד את קוטשמתו מהראש, מנגב את הזיעה ויורק יריקה עסיסית.

אט-אט, בזהירות, היה פותח את תרמיל הרועים, ומנער ממנו את המכתבים יחד עם שאריות הטבק. אנו הילדים היינו ממיינים לו את המכתבים שנמענו אל היהודים ואל הגויים, ופטר החל לתת בהם סימנים. מכתב מכתב וסימונו, כדי לזכור למי הוא שייך. של 'לאזאר' שם במדור מיוחד בתרמילו. של פייגע האלמנה - בחגורתו הרחבה. וכך ביתר המקומות: בכיס המכנס מאחור, בין מכסה המקטרת למקטרת, בתוך קפל הקוטשמע מבפנים, ביד ימין וביד שמאל, וכך היו מגיעים המכתבים לתעודתם באין מעצור ומכשול.

כשפטר הביא "בשורה של ממש" כגון "א ריצעפיסל" (הודעה על קבלת כסף) מאמריקע הרחוקה, או מקרוב מקומי - הוא היה מקבל פרוסת חלה של שבת וכוסית יי"ש.

לא פעם קרה שמכתב היה מתגלגל, נשכח, בתחתית התרמיל של פטר, עד שהילדים ערכו לו 'בדיקת-חמץ' יסודית, והאבדה נמצאה.

נוסף לתפקיד הממשלתי החשוב הזה, היה פטר גם כרוז הכפר. הוא שימש בעת ובעונה אחת ב'שני כתרים': נושא מכתבים, ומעביר הודעות ופקודות של המועצה.

כל הודעה ממשלתית או מקומית הגיעה לאוזני תושבי הכפר, הרחוקים והקרובים, באמצעות פטר. היה לו תוף קטן עם שני מקלות דקיקים חרוטים ומגולפים מעץ אלון, ובהם היה מתופף על עור החזיר המתוח על עיגול התוף משני עבריו.

בהישמע התיפוף המיוחד בשני המקלות בבת אחת בקצב מתופף בתזמורת צבאית, יצאו הכפריים לפתחי בתיהם וכרו אוזניהם בסקרנות גדולה לשמוע את "דבר המלכות".

פטר היה סוקר את קהל שומעיו כגנרל המקבל את מסדר חייליו. תפקידו קיבל משמעות ממשית. היה מרים את כובע הפרווה שלו מעל למצח ומכריז בקול רם כהאי לישנא: "להווי ידוע לכם אזרחים נכבדים, שיש תיכף ומייד ל..." וההודעות היו מגוונות כגון "לשלם את הפורציה..." (מנת המסים של התקופה) או: "בכפר פלוני אלמוני יהיה יום שוק." או, "סוגרים שטח מרעה אחד ופותחים שטח מרעה אחר." הודעה מי נבחר לתיקוני הכביש שהתקלקל בשיטפונות, גיוס צעירים לשבירת

הקרח על הנהר בעונת הפשרת השלגים וכדומה; הכל נמסר כפקודות דרך התוף של פטר.

מלבד משכורתו הדלה שהיה מקבל ממועצת הכפר, היה מקובל מקדמת דנא, שהדוור והמתופף גובה מכל ארובה (בית אב) 'קאנעי' (כלי קיבול של כשלושה ליטר) קמח או חיטה או תירס או קטניות, בכל עונה ועונה.

כמו כן היה נהוג שבכל יום ששי היה פטר מקבל מהבתים היהודיים לחמנייה או חלה קטנה אפויה משארית הבצק שגורדה מעריבת הלישה. למאפה הזה קראו 'אויסשאבעכץ' ביידיש, כלומר: בצק מגורד מתחתית הכלי.

על פי הקבלה, המאכל המגורד מתחתית הסיר או המחבת, 'קשה לזכרון', כלומר גורם לשכחה, והיהודים נזהרו שחס וחלילה לא יאכלו מזה, ומהניסיון ידעו שלפטר ודאי לא יזיק אם יאכל את ה'אויסשאבעכץ'...

כל יום ששי היה פטר מחזר על פתחי הבתים היהודיים ואוסף ב'טארבע' (מין שק של האיכרים) את הלחמניות הטריות, בזוקות בפרג ומשוחות בחלמון של ביצה. במשך השבוע היו טועמים פטר ואשתו סיקה ושתי השיקסות הנחמדות, בנותיהם, טעם גן עדן בחלותיהם של היהודים הרחמנים.

כאן המקום להקדים את המאוחר: בקיץ 1945, כשחזרו שרידי המחנות אל הכפר, בתקווה למצוא עוד מישהו מהמשפחה, היה פטר עוד בחיים. אשתו והבנות קיבלו את השרידים בדמעות. לשיף חזרו שלוש-ארבע בנות צעירות בגיל 15-16 וכמספר הזה בנים. הבתים היו שוממים, בזוזים וריקים. השרידים ניסו איכשהו להתלקט ולהתחבר עצם אל עצמו, כדי להתחיל בבניית חיים חדשים על קברות האבות שבבית העלמין ועל ערמות האפר משם.

בין החוזרים היה גם בן הנפח. כתגובה על הסתר הפנים והשואה, הוא ניתק את קשריו עם הריבונו-של-עולם והתחיל לנהוג מנהג 'שייגעץ': לבש בגדי איכרים, שתה 'לחיים' בבית-מרזח, אכל את מאכליהם, ובשלב מסויים רצה להשתדך באחת הבנות של פטר וסיקה.

אשתו של פטר זכרה את חסד יהודיה והסכימה לשידוך, וכנראה ששאלו את פי הנערה והיא אמרה "אלך"... ואז קם פטר הצנום והתייצב מלוא קומתו השפופה, שם את קוטשמתו על ראשו הקרח, ירק שלוש פעמים על הרצפה מעשה גבר שבגוברין, ובשום פנים ואופן לא הסכים לשידוך. את דעתו הנחרצת הסביר בזה הלשון: "שמע חביבי בן הנפח, אם היה חוזר מפלשתינה (האיכרים חשבו שהיהודים

גורשו לשם) לכפר, בנו של לאזאר יאנקוס (אחד מהיהודים המכובדים ר' לייזער-יעקב'יס) או ישעיה בנו של השוחט (בחור ישיבה יפהפה ולמדן גדול) הייתי מסכים בכל לב, אבל אתה לובוס-שובב שלא רצית ללמוד אצל שלמה יוסילה המלמד וקיבלת מכות ממנו ומאביך - אינני מתחתן איתך בשום פנים ואופן..."

בן הנפח עזב את הכפר, הגיע לארץ ישראל, והקים משפחה מפוארת. (לתפארת!)

באפריל 1944, לאחר הפסח של תש"ד, לפני עקירת הכפר וגירושו אל הגטו, "זכה" פטר המתופף והדוור, להודיע אותה פקודה גורלית וסופית שהתייחסה לתושבים היהודים בשיף.

עדיין מהדהד באוזני התוף ההוא של פטר כקול השופר התוקע בעיר והעם נחרד. קול התוף הדהד מסמטה לסמטה בשבת קודש, והיהודים בקפטנים של שבת יצאו לשמוע את הכרוז: "להווי ידוע לכם יהודים, שכל המשפחות מתבקשות תיכף ומייד להתאסף בחצר בית הכנסת ומשם נוסעים לפלשתינה..." היה זה התרגום החופשי של פטר, לפקודה שקיבל מהז'נדרמריה ההונגרית - פקודת הגירוש.

ואסילי של גאזדה פנחס

בכפר הסמוך לשיף, סטרימטערע, למדתי בישיבה. נתייתמנו מאימא, חמישה ילדים ואני הבכור, חודשיים לאחר הבר-מצוה שלי. בסטרימטערע היו לנו קרובים. סדרו לי 'ימים' - טעג ביידיש, ולנתי אצל דודה זקנה כבת תשעים, שגרה עם בתה האלמנה. נתקבלתי לישיבת 'בית-אהרון' בראשותו של מרא דאתרא הרב ר' צבי הירש כהנא הי"ד שנרצח במחנה ריכוז בדורה שעל יד בוכנוואלד.

בשבתות אכלתי אצל ר' פנחס הוז. הוא היה אחד מחמישה אחים שגרו בכפר, כולם מעורים בחיי האיכרים ובעבודות השדה בגידול בהמות וצאן. ר' פנחס מארחי לשבת, היה איש חזק, גבוה, בעל גוף מרשים, זקן בצבע נחושת מחודד בקצהו, סיגריה בוערת בפיו משירה אפרה על עבותות השערות של הזקן, ותמיד טרוד. היו לו חמש בנות ושני בנים.

הייתי בחור ישיבה "רציני", בן-מצוות כבר. התיישבתי ליד השולחן בראש מושפל בצד הבנים שהיו יותר קטנים ממני. הצצתי בנרות השבת, בבעלת הבית שכמעט לא פצתה פה, ואילו הבנות, מהן כבר גדולות שדברו בהן נכבדות והקטנה רייזל הגישו את המאכלים. אני השתדלתי להציץ לתוך הצלחת, כדי לשכוח את ה"טעג". התגעגעתי לשולחן הביתי ולמאכליה של אימא. התביישתי, כי היה נדמה לי שרייזל הקטנה מסתכלת דווקא עלי.

בחודשי הקיץ אהבו הנערות, בנות ר' פנחס הוז, להשתזף בשמש החמימה, דווקא בזמן שאבא פנחס היה בבית הכנסת עטוף בטלית גדולה.

הן הסתתרו מאחורי הרפת והגורן, בין הגדר הגבוהה לבין שכנם הגוי. קרני השמש חדרו מבעד לכותנות הלילה הרקומות וחיממו את גופן הצנוע. כיאה לבנות ישראל מיוחסות, דאגו לגלות טפח ולכסות טפחיים שחס וחלילה עין זר לא תחדור לתחום שבינן לבין עצמן.

אחרי התפילה של שבת שחרית, השתרכתי אחרי המארח עם עוד שניים-שלושה בחורי ישיבה שר' פנחס היה מארח, כשהוא צועד מעדנות בטליתו ובעטרתו המעוטרת, והשטריימל שמוט על ראשו. ילדיו הקטנים טלטלו את סידורי התפילה והחומשים מחמת איסור טלטול ללא עירוב. אנחנו אחריו כנועים ורעבים, לבושים בגדי שבת ומגבעות לראשנו. קיבתי קרקרה כי החמין נתן ריחו למרחקים.

אחרי 'קידושא-רבא' על יין שרוף (יי"ש), היה נוטל ידיים ואנחנו אחריו, מתיישב על כורסא רחבה ופורס את החלה הגדולה תוך כדי אמירת ברכה בקול רם וחגיגי. מנהג

ר׳ פנחס היה כזה - את מורת רוחו כנגד השיזוף, ביטא בזה שלא חיכה להן לקידוש. מיד אחרי זה החל לחלק את מנות הנעדרות. למבוגרים שבינינו פנה: ״בחור, אתה רוצה עוד מנה?״ ומייד הושיט לו אחת המנות מהמשתזפות. אני הייתי הצעיר. אלי פנה: ״יינגעלע - אתה אוהב בצל קצוץ בכבד אווז?...״ ונתן לי עוד מנה. התפללתי בסתר לבי שלא ייתן לי את המנה של רייזל, כי איתה למדתי בכיתה אחת בבית הספר הממשלתי, שם גמרתי את לימודי היסודיים, ושם היינו משוחחים בחופשיות ובלי לחצים, מתוך ידידות של ״מים גנובים״.

ר׳ פנחס בר׳ אלתר שמעיה אשר זליג הוז, היה בעל קרקעות ובוסתנים, ועליהם היה ממונה ואסיליקע. המשרת הזה היה עובד שבעה ימים בשבוע. טורח ברפת שבבית, משגיח על עבודות פועלים שכורים בשדה, תמיד ידיו מלאות עבודה בחריש ובקציר, בכיסוח התלתן והשחת, בקטיף התירס ופרי העץ. ר׳ פנחס היה בשבילו ״גאזדא פענהעס״. הוא כבר ידע את רצונותיו ומחשבותיו של בעל הבית, הכיר את כולם, וכולם הכירו אותו, ממש כאותו עץ נטוע בקצה הכפר, המושרש באדמה, מבלי שאיש זכר מי נטע אותו.

היה לו סוס קטן וזריז, עליו היה פורס מעין דו-שק ממולא קש לאוכף, ועליו היה מתיישב, כששתי רגליו בצד אחד, גופו זקוף, המושכות ביד ימין, והמקטרת בפיו. בעיטה קטנה בבטנו של הסוסון, וואסיליקע דהר לכיוון שנשלח על ידי גאזדא פענהעס.

לפעמים היה פנחס עצמו רוכב על הסוס. מייד היה מרגיש הסוס המסכן את כובד גופו של בעל הבית. הבהמה המסכנה היתה מתנשמת ומתנשפת בכבדות, כשרגליו של הרוכב כמעט נוגעות בכביש ובאבני הנגף.

לואסיליקע זה לא היו קרובים בין הגויים. כנראה שהתייתם בצעירותו, ומאז, עשרות בשנים, היה משרת את האדון ר׳ ״פענהעס״.

מקום משכנו היה על הגורן שבעליית הרפת. שם אכסנו את התלתן ואת השחת למאכל הפרות. היה שם מקום לייבוש התירס המקולף, ובארובת העשן היו תולים בשר מתובל לעישון. בעלייה זו היה חם בחורף בשל הארובה שעברה דרכה. שם היה לו לואסיליקע מזרן קש וארגז גדול, בתוכו היה מחזיק את חפציו האישיים.

כמנהג הכפר, היה מקבל את כל צרכיו מבעל הבית. מכנסי קיץ ומכנסי חורף, בגדי איכרים, נעליים דמויות סירה - ׳פאסטעלעך׳ לפי הצורך, מעיל פרווה מעור כבשים היה מקבל לחודשי החורף הקפואים והמושלגים, וקוטשמע גדולה על

הראש. את האוכל היה מקבל מהמטבח המשפחתי כמובן, בכלים ששמר לו על העליה. שתי חבילות טבק לשבוע לפיטום המקטרת - וסכום כסף כמקובל וכמנהג המדינה.

היה מובן מאליו ש״גאזדא-פענהעס״ היה האיש הנאמן עליו ביותר ואצלו החזיק את החסכונות שחסך במשך השנים. היה שונה מיתר בני הבית במלבושו הגויי, באי שמירת שבת ובהליכה לכנסיה הכפרית כל יום ראשון כדי להצטלב למראה הצלב הרקום על גלימת הכומר. מלבד כל זאת, היה כאחד מבני המשפחה. בן בית ממש. איש לא זכר אם הוא ביקר אי פעם בבית ספר, כי לא ידע קרוא וכתוב. את גילו הוא בעצמו לא ידע במדויק, אף פעם לא נזקק לשום תעודה ממשלתית. כל זמן שהסוס הקטן סחב את הגוף המצומק של ואסיליקע, הכל הלך למשרים.

בחורף של שנת 1942, חלה ואסיליקע. פנחס הביא את הרופא הכפרי והלה נתן לו מרשם. בנות פנחס אקה, שושה, מאטל ורייזע, השתדלו להקל על שיעולו החזק. בחדר שעל יד המטבח סידרו לו משכב חם עד יעבור זעם ויוכל לחזור לאיתנו ולעלייתו.

השקו אותו בחלב חם שזה עתה נחלב, תרופה בדוקה נגד שיעול, בישלו לו מאמאליגע בשמנת, מרק עוף, וכל זה לא עזר. החלה הפשרת השלגים. מהגגות נטפו טיפות טיפות והאדמה קלטה את קרני השמש. צצו ראשי האגמונים הירוקים וביניהם נצנוץ של כרכום החורף. וואסיליקע הלך והחוויר.

כשהאכילה כבדה עליו והשיעול גבר, קרא ר׳ פנחס לבתו מאטל, והטיל עליה לטפל בכל ענייני ואסיליקע. מאטי היתה נערה יפה, זריזה ובריאה (כבת 18) וראתה בוואסיליקע מעין ״מת-מצווה״ שאין לו קוברים.

קודם כל רצה לכומר שיבוא ויטפל בעניין הווידוי. ביידיש קראו לטכס הווידוי - ״ספוועדע״. הכומר, בליווי הדיאק – השמש, הגיע. כל אחד בגלימתו המיוחדת, בכלי הקטורת והלבונה, בשני דגלים של קדושים מצויירים, ובצלב עץ גדול. למחרת הווידוי, בשעת השקיעה, נפח ואסיליקע את נשמתו.

פנחס רץ אל הרב לשאול אם מותר לו לשלם לכנסיה עבור חלקת הקבר ועבור כורי הקבר - שלא ייראה כנותן כסף לאחזקת הכנסייה, ו״מחזיק ידי עוברי עבודה זרה.״

כמנהג הנוצרים נקבעה ההלוויה ליום השלישי לפטירה. מחמת כבודו של ואסיליקע, לא השתמשו במלה הנרדפת של פטירה - ״פגירה״. (גוי רשע לא אמרו עליו שנפטר אלה ״נתפגר״). השמועה שואסיליקע של פנחס מת, הגיעה לכל תושבי הכפר הנוצרים, וכל הכפריים התכוננו להלוויית המת.

התעוררה בעיה שלא חשבו עליה קודם, והיא: מי יקונן עליו. האיכרים נהגו ללוות את המת בקינות מיוחדות; נשים היו מלוות את הנפטר בחרוזים ומבכות אותו בקריאה ובעניה. אחרי כל חרוז מאולתר של מקוננת, היתה עונה מקהלה של מלווים: "או לנו ואוי לחיינו..." מאטי בת ר' פנחס החליטה שהיא בעצמה תקונן עליו מכיוון שאין לו חברים בין הגויים, וידידי משפחתו הם משפחת "גאזדע-פענהעס".

בעיה שניה התעוררה - האיכרים נהגו לערוך סעודת הבראה גדולה מיד אחרי הקבורה. לסעודה הזאת קראו "פיעטרע קאנע".

גם כאן היתה מאטל בת השמונה עשרה מוכנה ומזומנה כמאמר חז"ל: "המתחיל במצווה אומרים לו גמור";

מעבר לכביש היה לו לר' פנחס הוז בית נוסף ששימש כממגורה לתבואה בשעת האסיף. היתה שם אכסדרה רחבה וארוכה. האיכרים הצעירים היו באים ביום ראשון ובימי חג לשחק שם כדורת. פנחס סידר משטח עץ אלון, ובסוף המשטח היו מעמידים שנים-עשר פסלוני עץ חרוטים, בחמש שורות מדורגות.

מכללי המשחק: היו מגלגלים כדור עץ גדול על המשטח לכיוון הפסלונים, מרחק כחמשה עשר מטרים, וכל המרבה להפיל פסלונים במיעוט זריקות הרי זה הזוכה. צעירי האיכרים שעדיין לא השתלבו במשתה משקאות חריפים, ראו במשחק הזה משחק לאינטליגנטים, כי היתה רשימת משחקים ורישום נקודות.

מאטל שלנו, שקיבלה על עצמה סדרי הלוויה של ואסיליקע, כמנהג גוברין נוכרים - פינתה את האכסדרה של הכדורת, והעמידה שם שורה של שולחנות.

במטבח שפתה סירים כשרים, מלאים בשר כבש, כרוב ממולא ותפוחי אדמה מבושלים בכרוב חמוץ, הכל כמנהג האבלים הגויים. מאטי שלחה אחות אחרת לשאול קעריות וכפות עץ מדימיטרי ציצול, נכה מלחמת העולם הראשונה בעל רגל העץ, שהיה מומחה לעשיית כלים, ובעיקר כלי אוכל מעץ הצפצפה.

הכל היה מוכן ומזומן לסעודה. על כל שולחן הכינו מספר ככרות לחם חיטה מלאה, לחם איכרים, הכפות וקערות העץ מסודרים. עוזרת הבית קיבלה פקודה ממאטל לשמור על השולחנות מפני ארחי-פרחי לא קרואים כגון כלבים וחתולים וסתם "שקוצימלעך" לא קרואים.

אלתר הנגר הכין ארון עץ מקרשים מהוקצעים, ומשני צדי ארון הקבורה, מראשותיו ומרגלותיו, קישוטים מנוסרים ביד אומן, כבארונות הקבורה של הפריצים.

הכומר הגיע לחצרו של ר׳ פנחס בגלימתו השחורה, רקומה בשלל צלבים בחוטי כסף וזהב ובראשי תיבות של אותו איש - ״מלך היהודים״.

שמשו הדיאק עם נושא כליו, הביאו את המים ה״מקודשים״. מחתת הלבונה העלתה ריח עשן חריף. איכרים, רודפי מצוות הלווית המת, עזרו לשאת את דגלי האיקונות הקדושים וצלבי העץ, וארבע גברתנים העמיסו על כתפיהם את הנפטר, והתהלוכה-הלוויה נעה לכיוון גן כנסיית הכפר, מקום הקבורה.

מאטל הצעירה עטפה את שערותיה הארוכות במטפחת אדום כהה פרחונית כמנהג נשות האיכרים, פילסה לעצמה דרך בתוך שורות המלווים עד שהגיעה סמוך לבר-מינן ואסיליקע, וקינת מאטל על מות ואסיליקה החלה. ברומנית ואלוכאית חרזה חרוזים מ״ענייינא דיומא״, שפתיים ישקו:
על הסוס היתום שנשאר בלי רוכב נאמן... והאיכרות ענו כנגדה בתאניה ״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על בגדי הקיץ ובגדי החורף שנשארו מקופלים ואין לובש אותם - ״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על המקטרת שנשארה מלאה טבק ואין עשן יוצא ממנה... -״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על עטיני הפרות מלאי החלב ואין חולב אותם... - ״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על הרוח הנושבת בין הענפים ומחפשת את ואסיליקע – ״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על הפרי הנושר ואגלי הטל עליו ואין מי שירים אותו – ״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על הפרחים שיצוצו מתחת לשלג הנמס ואין דורך עליהם – ״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על הקוטשמע שנשארה יתומה כשהראש בקבר – ״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על הפרות הגועות והבוכות למגע היד הרחומה שלו – ״אוי לנו ואוי לחיינו...״
על ואסיליקע וטוב ליבו, שהלך לקבר ואותנו השאיר לאנחות – ״אוי לנו ואוי לחיינו...״

התהלוכה עם ארון המת התקרבה לחצר הכנסייה, וה״מקוננת״, מאטל הוז, נסוגה מתוך הקהל כדי שלא תיכשל ב- ״שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא״.

כל המלווים הגיעו לשטח הקברים, ונושאי הארון העמידו אותו על שפת הבור. ה׳גלחי׳ (הכומר) התיז מים קדושים על הארון ועל המלווים. גושי העפר האחרונים כיסו את הקבר לקול צלצול פעמוני הכנסייה.

מאטל נשמטה והלכה הביתה ; היא הוציאה מהמטבח בעזרת השכנים הגויים את סירי האוכל. לאט לאט חזרו המלווים והסבו סביב השולחנות לסעודת ההבראה לזכר נשמת ואסיליקע, ירחמהו האב הבן ורוח הקודש. האיכרים הסירו את כובעיהם וקוטשמותיהם מהראש, כמנהג הערלים האדוקים, עשו סימן צלב לברכה - והסעודה החלה.

מאטל הסתובבה בין השולחנות העמוסים, והאיכרים השביעו את רעבונם בלעיסת בשר ובלגימת מרק תפוחי אדמה בכרוב חמוץ במצמוץ שפתיים קולני, וקינחו בכוסית יי״ש. מכיכרות הלחם הם קרעו חתיכות חתיכות בידיים מיובלות ובצפורניים כהות מרגבי עפר, וטבלו אותם במרק המהביל.

כולם שיבחו את זריזותה של מאטל בת פענהעס, את מאכליה הטעימים, ובמיוחד שבעו נחת מהקינות והנהי אחרי מיתת המת. זה זמן רב לא ראו לווייה כזו ולא שמעו קינות כאלה.

שנתיים לאחר מכן גורשו יהודי הכפר אל הגטו בדראגומירעשט, משם הובלו בקרונות הבקר לאושוויץ. באייר תש״ד עלו בעשן המשרפות. על ספסלי העץ, בצל חומת הכנסייה, המשיכו האיכרים הנוצרים לספר סיפורים על מלחמת העולם הראשונה, על לווייתו של ואסיליקע ועל נועם קינותיה של מאטל הוז היהודיה.

ר' איציק בראש העדר ("רופטולסטערפעלאר")

כשלוש שנים רצופות למדתי בכפר סטרימטערע הסמוך לשיף. הייתי יתום וטוב לו', כמאמר שלום-עליכם. נתייתמתי כחודשיים לאחר הבר מצווה. כאן היו לנו קרובי משפחה ואכלתי אצלם 'ימים' (טעג ביידיש).

בימים ראשון ושני אכלתי אצל הדודה רבקה והדוד משה לייב שטערן, שהיה אח סבתי שרה'ל. ביום שלישי - אצל בן דוד של אבי ר' יעקב שטינמץ. ביום רביעי אצל רבקה רוזנברג, אשת ר' יעקב רוזנברג שישב דרך קבע באמעריקע. וביום חמישי אצל איציק הוז ואשתו מעצע. הם היו חשוכי ילדים. יום ששי אצל הדודה חנה חייקעס, אחות סבתא, ובשבתות אכלתי אצל הדוד משה לייב שטערן, ולסירוגין אצל ר' פנחס הוז.

בדרך כלל, כללה 'אכילת-ימים' רק ארוחת צהריים דשנה. בארוחת בוקר וארוחת ערב, כל בחור ישיבה הסתדר איכשהו. היו קונים ככר לחם ודג מלוח, תה וכוס חלב, וב'קווארטיר' - (במקום המגורים) היו שוברים את הרעב.

את תפילת שחרית היינו מתפללים בבית הרב, ראש הישיבה מורנו ר' צבי הירש כהנא 'ראש ישיבת בית אהרון'. המתמידים שבינינו היו חוזרים למקום המגורים ומתיישבים מייד ללמוד בהתלהבות. הלימוד בצוותא היה משכיח את הרעב. התקווה לאכול ארוחת צהריים דשנה אצל נותן ה'יום' - עזרה להעביר את השעות תוך הרגשת שובעה וסיפוק.

חברי הטוב, קרובי, פייבוש שטיינמץ, היה החברותא שלי בבית הסבתא חנה. אחיו הגדול שמעיה שהיה למדן ושקדן, עזר לנו והיה מורה-דרך ומדריך. בישיבה קראו לבחורים המבוגרים ששיננו עם תלמידים יותר צעירים - 'חאזער-בחור', בחור שחוזר על הלימודים עם תלמידיו.

ביום החמישי אכלנו שלושה בחורי ישיבה אצל ר' איציק ומעצע הוז. איציק זה היה בעל בעמיו, והשתדל להראות את תמיכתו בעסקי הישיבה ובלומדי התורה. היה לו בית כפרי גדול. תרנגולות ואווזים טיילו בחצר הרחבה. סוסים, פרות ושוורים היו קשורים באורווה וברפת. במכלאה שמאחורי הגן, היה עדר צאן גדול וכוורות דבורים. בחדרים היה ריח חריף של גבינות עזים וצמר כבשים ; איכרים היו נכנסים ויוצאים. שיחות בשפה הרומנית היו מהדהדות, תוך כדי טפיחות על השכם, בגמר מקח וממכר. כדים מלאים חלב וקערות מלאות חלות דבש, היו עומדים למכירה

[illegible]

ולצריכה.

מעצע - אישה שקטה וצנועה, עטופה בשביס שחור המסתיר את שארית שערות הראש ואת סיבי שער הסנטר - תמיד קשובה למוצא פיו של בעלה. ר׳ איציק הוז היה בעל לב חם ועיניים מבריקות. זקן אדמוני מחודד היה מעטר את פניו ; תמיד עסוק ובהול בעיסוקיו עם הקהילה ועם האיכרים הגויים.

לא היו להם ילדים. בכפר קבעו שעקרותה נתנה את סימניה בסיבי השערות שבצבצו מידי פעם בלסתה למטה. ר׳ איציק וזוגתו ראו בבחורי הישיבה אוכלי ה׳ימים׳, מעין ילדים מאומצים. בסתר ליבם קיוו להיבנות גם הם בזכות המצווה.

אהבתי לאכול אצל איציק כי היה משרה אווירה של ביתיות. אהב לבדח אותנו בשאלות ׳למדניות׳ כיודע וכמבין ; מה לומדים ובאיזה דף עומדים. מאיזה כפר אנחנו וכמה דפי גמרא אנו יודעים כבר על פה.

הריח המיוחד של השפע בבית איציק, היה ממלא את נחירנו. הכל ניתן בהרחבת הדעת ובכל הלב. באין מוקדם ומאוחר.

על השולחן הרחב היתה פרושה מפה לבנה רקומה, ועליה כל טוב : טשולנט של שבת, קטניות שחומות ורכות, מעיים ממולאים מטוגנים בבשר תיש שמן. שאריות החמין היה להן טעם גן עדן. מעצע היתה מוסיפה גלידי עור אווז ותבלין בתוספת בקשה : ״איכלו בחורים יקרים, שיהיה לכם לבריאות, אמן״. איציק היה עומד עלינו, מביא ככר לחם טרי ובעצמו היה פורס פרוסות עבות, מסרהב ומפציר לאכול ולאכול. בין לבין היתה מעצע נזכרת בסיר מרק האטריות המתחמם על התנור, מביאה אותו ודוחקת בנו לגמור את הכל. ״הסתכלו במראה ותראו כמה רזים אתם... בחורים יקרים״, אחרי הפסקה קצרה ואנחה עמוקה היתה מפטירה בתפילה קצרה : ״הלוואי ותורתכם תביא לי ישועה ואראה בנחמתה של התורה הקדושה...״ היה זה רמז וכמיהה לפרי-בטן אשר משום מה נמנע ממנה. בסוף הארוחה היתה מביאה לקינוח עוגת דבש גדולה ואנחנו פרסנו פרוסות ואכלנו לשובע כדי לעשות נחת רוח למעצע על רוחב-ליבה הטוב.

ריח עורות שטוחים לייבוש על טבלאות של עץ מילא את החצר, והתערבב בריח העדין של הדבש. מדי פעם היינו מושכים, תוך כדי לעיסת העוגה, שער ארוך של זנב סוס שהתערבל בשגגה לתוך הבצק של העוגה.

מעצע ואיציק שבעו נחת מהתיאבון הבריא שלנו. בעל הבית היה מצטרף לזימון

בסוף הסעודה. יצאנו במענק של שארית העוגה. בארוחת הערב זיכינו את חברנו למגורים לטעום טעם עוגת הדבש של אותה אישה חסידה מעצע.

היה זה באביב. אנשי הכפר התכוננו לטכס אסיף עדרי הצאן כדי לשלחם למרעה ביערות שבמחוז. שטחי המרעה של הכפר היו מעובדים וזרועים, ולפיכך נהגו לשכור רועי צאן גויים ועליהם משגיחים יהודיים, ששמרו על כשרות החלב, הגבינות, החמאה והברינזע בתקופת המרעה בין חודשי אייר ואלול.

מזה עידן ועידנים נהגו האיכרים לקבוע יום מוסכם, בו יוחלט מי יעמוד ב׳ראש-העדר׳ - היינו מי יחליט על חלוקת התוצרת והרווחים, לפי גודל העדר של היחידים ותנובת החלב. ביום זה היו משתדלים שהעדר יניב הרבה חלב. עשו מאמצים עצומים לחלוב ולסחוט את העטינים עד לטיפה האחרונה. חלבו אפילו את ה׳צאן העקרות׳. האיכרים קראו ליום הקובע הזה ׳רופטול סטערפלאר׳ ברומנית ולוכאית: קריעת עטיניהן של העקרות.

ביום חמישי אחד, אחרי הארוחה ב״יומו״ אצל איציק, נכנס בעל הבית כולו טרוד ומשולהב, כיאה לחסידי קוסוב וכדרכו בקודש מתבדח על חשבון ׳כלבי-השמירה של הקב״ה...׳ (כינוי לבחורי הישיבה בפי יהודי הכפר), מוציא בקבוק יי״ש ומבקש שנאחל לו שהוא יזכה הפעם להיות ׳ראשון בברינזע - בראש העדר׳. תוך כדי כך הזמין אותנו לצאת ביום ראשון הקרוב אל העמק הרחוק מעבר לנהר, לראות את טכס ההכתרה ואת ההמולה. ״התורה לא תברח לכם.. ולא הכל מוכרחים לספר לרב...״ התבדח איציק. ״בואו ותראו איך איציק הוז הז״ד יעמוד ׳בראש עדר הצאן׳ - יהיה זה ׳קידוש-השם׳ ממש...״

את חטאי אני מזכיר היום... שידלתי את חברי הטוב, פייבוש שטיינמץ שהכיר את שבילי היערות של סטרימטערע כיליד המקום, לבוא איתי כדי שנראה את ר׳ איציק הוז בגדולתו...

ביום ראשון לאחר תפילת שחרית, סגרנו את הגמרות והתחלנו ללכת אל מחוץ לכפר. עברנו את הנהר וטפסנו בשביל צר ותלול בין עצי אלון ואשור ועצי פרי. עורבים החלו לבנות את הקן על עצי הערבה לאורך הנהר. אגוזי לבנה הרכינו את ראש ענפיהם לשלום. עצי התפוחים פיתחו את הפרי ואפשר היה כבר להבחין בסוג התפוח שיניבו בעונה הזאת.
עשבים גבוהים כיסו שטחים רחבים. איכרים עבדו בשדות ודיללו את שורות התירס.

בנות האיכרים שהביאו איתן את התינוקות, גלגלו אותם בשמיכת צמר עבה וקשרו אותם כמין ערסל תלוי על הענפים. בכיותיהם התמזגו עם ציוץ העורבים השחרורים ומעוף הדרורים. חרגולים קפצו מאגמון לאגמון והשמיעו רעש של השחזת המגל. מדי פעם היתה איכרה מינקת מפסיקה את עבודתה במעדר, ניגשת אל תינוקה, חולצת שד חם ורך, ותוחבת את הפטמה לתוך פי התינוק שינק מהר כדי שלא תפסיד זמן יקר של עבודה. סבתא זקנה שעדיין כוחה בידיה ובמעדרה, היתה תולשת גבעול רך של פרג ותוחבת אותו לתוך פי התינוק הבכיין כדי שימצוץ את הצוף. היה זה אמצעי בדוק ומנוסה אצל האיכרים הגויים להרדים את הבכיינים שלא יפריעו לעבודת השדה.

אחרי הליכה של כשעה, שמענו נביחות כלבים, קול הצאן וצלצול הפעמונים בצווארי הפרות. הגענו למקום. נפרש לפנינו עמק רחב ידיים, כולו מכוסה פרחים ודשאים כמרבד ענק. עדרי צאן מפוזרים בגבעות מסביב. איכר איכר ועדרו. בני הכפר הגויים, לבושים בבגדים צבעוניים ופניהם קורנות מהחגיגיות של ההכנה לקראת טכס קביעת 'יום-הקובע' של 'ראשון-בברינזע', על-פיו תשק כל תוצרת הגבינות בעונה הזו.

מיודענו ר' איציק ואשתו מעצע, שכניהם וקרוביהם לבושים בגדי חג, יושבים בצל עצי הלבנה והשיטה, ורועה הצאן של איציק מאסף את העדר. במרחק מה פיכה נחל מוסתר שירד מההרים והזרים מי מעיין קרים וזכים. לכל אורכו היו רועים מובילים את עדריהם להשקיה. איציק התרוצץ ממקום למקום ודאג שכל חבר יאסוף את העדר שלו לתוך המתחם שסומן לו. עוד מעט תתחיל החליבה ו'קריעת-העטינים' לקראת הכתרת ה'ראשון-לברינזע', המנצח.

במרחק מה הוציאו האיכרים כלי בישול, הביאו עצי הסקה מהיער, והבעירו מדורות מדורות. שחטו ונחרו כבשים כדי לבשל אותם לקראת הארוחה שלאחר הטכס. באמצע העמק תקעו לתוך בור צר בול עץ מקולף כחמשה מטר גבהו ובקצהו השאירו את צמרתו עליו. עליו תלו ככר לחם גדולה ובתוכה חור, מעין כעך גדול מקושט בזר פרחים ובשיבולים. סמל וברכה לתנובת השדה.

ניתן האות על ידי תקיעת קרן ארוכה בפי זקן הרועים. החלה ריצה לקראת חליבת הצאן. באחד המקומות היו שורות של דודים גדולים מחושקים חישוקי ברזל, לשם רוקנו הכדים מלאי החלב. כל בעל עדר בכלי המיועד לו. איציק וקרוביו עודדו את החולבים שלו והשגיחו שהדוד יתמלא עד לגדותיו. החליבה נגמרה והחלה מדידת החלב. מקל ארוך ודקיק עם חריצים שונים, קבע את הדירוג. המתח היה רב, כמו

במשחק ילדים רציני. כשהכרוז הכריז אחרי התרועה של הקרן "איציק הוז הוא השנה הראשון-בברינזה", נשמעה שאגת שמחה שבקעה והדהדה מהעמק להר ומשם עד לכפר. עיני איציק זלגו דמעו.

משפחות האיכרים התאספו בקבוצות לאכול את הארוחה החגיגית. ר' איציק ואורחיו היהודים נטלו ידיים ואכלו את המאכלים הכשרים שהביאו מהבית. איציק הלך אל מטלטליו, הוציא משם בקבוקי יי"ש וכיבד גם את חבריו הגויים בכוסות 'לחיים'.

אחרי הארוחה והמנוחה קבעו בעלי העדרים מי יהיו הרועים שיובילו את העדר המשותף, מי ישגיח על החליבה וחיבוץ הגבינות, הברינזע והאורדע, ומי יהיה המוביל - ושוב נשמעה השאגה - "איציק יהיה ראש המוביל".

לפי מסורת של הרועים, בחרו בזקן הרועים שיחתום את הטכס 'רופטול-סטערפלאר'. הרועים לבשו את בגדיהם הלבנים, החולצות בשרווליהם הרחבים ובצוואהרוניהם הרקומים בשלל צבעים, חגרו את חגורות העור הרחבות ששימשו להם כארנק וכתרמיל. סכיניהם תחובים בתוכם. על כתפיהם חצוצרות הקרן החלולים. על ראשם כובע רועים עגול, מקושט במסמרים מיוחדים. הכובע היה משמש גם ככלי השקיה, בו היו הרועים חולבים כבשה כדי להשקות טלה צמא. ברבות השנים היה הכובע הופך דמוי עור, ספוג חמאה וחלב.

כל בעל עדר, לקח את הרועה ועדרו והביאו למרכז העמק. פה נתערבבו ונתמזגו לעדר אחד עצום. כאן היה "מפגש ההיכרות" של הצאן והרועים, לקראת המרעה המשותף בחודשים הבאים.

זקן הרועים, גוי שרירי ומוצק כבן שבעים, עמד בצל המוט המקושט שבצמרתו 'ככר-הלחם' וזר הפרחים. הוא הרים את חצוצרת הקרן הארוכה, מילא את ריאותיו אויר, והשמיע קול תרועה עזה. גם יתר הרועים תחבו לפיהם את פיות הקרנות הארוכות והצטרפו למנגינת 'ידוינאי' עצובה. מאותן הדוינות שהרועים היו מנגנים בלילות הארוכים זרועי הכוכבים, ומביעים בכך את געגועיהם אל בתיהם הכפריים השלוים ואל נשותיהם המחכות עד היאסף העדרים אל הכפרים בסוף הקיץ.

על פי המסורת מדורי דורות - זקן הרועים הפשיל את מכנסיו ותלה אותם על המוט, ונשאר בתחתוניו. הוא נעצר קמעה, הביט על העדר הענק, תחב שתי אצבעות אל פיו

והשמיע שריקה עזה שפילחה את העמק והשדות. כל העדר החל לנוע אחריו במעגל, סביב המוט המקושט. אחרי שתי הקפות, תוך כדי מחיאות כפיים ותרועות הידד בליווי געיית הכבשים, פנה זקן הרועים אל חבריו ומסר להם את כל העדר. בעיניים של שמחה ועצב ליוו האיכרים את העדר עד שנעלם בשביל המוביל אל מרחבי המרעה (ה׳פולינינעס׳), הרחק הרחק מהכפר.

ר׳ איציק וחבריו הגויים חזרו מרוצים. חברי הטוב פייביש ואני חזרנו לישיבה כגנבים בלילה בגלל ביטול יום תורה. איציק עוד הספיק להגיע לבית הכנסת הכפרי לתפילת ״מנחה ומעריב״.

"...זכור ימות קדם" - הערב הראשון שלי בשיף

1929. כבן ארבע הייתי כשבאנו לגור מווישא העיר לכפר הקטן שיף. כאן נתוודעתי לראשונה לחיי כפר.

הבית של סבתא שרה'ל, אם אבי, היה בית כפרי גדול בנוי מקורות עץ, כמו רוב בתי הכפר. מבפנים מטויח ומסויד, ואילו כלפי חוץ נשארו קורות העץ כטבע ברייתם. הבולים העגולים הפכו לקיר של גלים. בדמיוני תיארתי לי שממש כך עמדו המים בקריעת ים סוף, ממש כקירות הבתים הכפריים. גג הבית היה מכוסה רעפי-עץ ("דראניציס" ביידיש). מהחצר רחבת הידיים, עלינו במדרגות עץ לגזוזטרה מקורה ומשם לפרוזדור. הדלת הימנית הובילה לחדר גדול ובו מיטות עץ גדולות ועתיקות ועליהן ערמות ערמות של כרים וכסתות ממולאים נוצות אווז. המיטות היו מכוסות בשמיכות כותנה אדמדמות, רקומות ציורי חיות משונות בשלל צבעים. באמצע עמד שולחן עץ אלון רחב טבלה שאפשר היה להגדילו לפי מספר המסובים. כסאות גדולים עם משענת עמדו מסודרים. לקמטי השולחן, לסדקיו ולשריטותיו התוודעתי אחר כך, ותמיד גיליתי שם עולם ומלואו. תנור בישול מפלדה יצוקה מחובר לארובת העשן עמד מוכן לבישול. בפינת החדר, בצפון, הציץ לוע תנור בנוי לבנים, ששימש לאפיית לחם לאמצע השבוע וחלות לשבת קודש.

כל יום ששי לפנות בוקר היו מסיקים את התנור לאפיית החלות. הבערת העצים היתה מלאכת מחשבת. אחת המלאכות שאמי העירונית למדה מהחמות, הסבתא שרה'ל לבית שטערן.

כל בעלת-בית השתדלה להסיק את התנור בעצים יבשים הבוערים בלהבה גדולה ומשאירים גחלים לוחשות היפות לחלות השבת. ניפוץ העצים הבוערים, החום הנעים והריח המיוחד של הלחם והחלות מילא את הבית.

אנו הילדים אהבנו להתעורר מוקדם ולעקוב אחרי בעירת העצים. הסבתא שרה שנתאלמנה כחמש עשרה שנים לפני כן, טופפה ברגליה העדינות על רצפת העץ, ועזרה לאמא להתאקלם בחיי הכפר.

בקיץ היו הנשים מכינות פירות לייבוש בתנור לאחר אפיית הלחם. אהבנו את תופיני התירס ("מאלאינע פליטשונטעס" ביידיש) שהסבתא היתה מכינה, את הגבינה הלבנה הביתית ואת החלב המוקצף תוך כדי החליבה; הכל היה חדש ונפלא.

בכותל המזרח עמד ספסל מיטה ה"קנאפע". מין ארגז עם מכסה כבד ששימש גם לישיבה, גם לאחסון בגדים, וגם הפך למיטה בשעת הצורך. בקיר אחר, ליד החלון

הפונה לחצר, עמד ארון מורכב מכמה חלקים. הוא שימש כארון לספרים, לכלים, למפות ולמגבות. היתה שם בליטה ועליה היינו מדליקים נרות החנוכה.

מהחדר הזה נפתחו שתי דלתות לשני חדרים גדולים. לחדר אחד קראנו : ״החנות״. בשעתו ניהלה הסבתא חנות ובית מרזח. החדר השני היה הסוכה. כל ימות השנה אחסנו שם פירות וירקות, ולפני סוכות הרימונו את חלק מהגג על ידי גלגל מיוחד ה״שלאק״ ביידיש, כדי לשים את הסכך תחת השמיים הפתוחים.

באגף השני של הבית היה חדר השינה של ההורים. למעשה היינו בבית הסבתא שמונה נפשות : הסבתא שרה׳ל פערל לבית שטערן, אבי שמואל-זאב, אמי שפרינצע-רחל, אני הבכור חיים-ישראל, ואחיותיי : אלקה, מלכה, חיה והודיע-הדסה.

המקום המושך ביותר בבית הסבתא היה ה״בוידעס״ - עליית הבית. כל זהב אופיר לא ישווה לו. היו שם שקים וארגזים עם חוזים ישנים בגרמנית ובהונגרית על קניית אדמות ברחבי הכפר, מימי אוסטריה-הונגריה. כתב היד הקליגרפי המסולסל והמוטעם, הבהיק עדיין בדיו השחור. על החוזים התנוססו דמויות של מלכים וקיסרים עטורים בכתרים, ובתחתית העמוד שורות של בולים שונים ומשונים ;

היו שם שקיות עם כסף של מדינות שבטלו. כובעים מלאים ״קרייצלעך״ בכל מיני ערכים וגדלים מניקל ומנחושת. ככל שחיטטתי יותר, מצאתי אוצרות חדשים. היו שם כלים שונים ומשונים ; ארגזים בכלים כשרים לפסח ; מצאתי את המחבוא של הסבתא - אגסים ושזיפים מיובשים לכבוד פסח שהיה להם טעם גן עדן גם באמצע השנה.

אהבתי לטפס על שלבי הסולם מהרצפה עד לפתח העלייה, ובכל שלב דפק לי הלב כי השלבים היו זזים ומשמיעים חריקות כמו עכברים קטנים. דרך סדקי הרעפים יכולתי להגיע אל קני הסנוניות והדרורים.

מחלון חדר השינה ראיתי את הגן הגדול, חלקת התירס, הירקות ושורות עצי התפוחים והשזיפים. התרגלתי לליטופה של לשון הפרה והיית מומחה לגלות את קני הביצים של המטילות בתוך הגורן שעל יד הרפת. שמעתי את תולדות הכלב קודריש שמלונתו היתה צמודה בכניסה לגן. הסבתא היתה מספרת על מעלליו ובעיקר על ״ידענותו״ של קודריש, ועל בקיאותו במנהגים היהודיים : לפני ברכת המזון היה קם מרבצו שמתחת השולחן, רץ אל הדלת, קם על רגליו האחוריות ופותח את ידית הדלת כדי לצאת, כי על פי הדין אין לברך ברכת המזון כשחיה טמאה ליד השולחן. בני הבית נהגו לבעוט בו ולגרש אותו החוצה מייד בנטילת ׳מים-אחרונים׳. במשך

הזמן סיגל לעצמו את ה״התנהגה הראויה״, וברגע שנטלו ידיים במים אחרונים, מייד קם וברח לעבר הדלת. וכך ״זכה״ קודריש אחרי פגירתו בשיבה טובה, שיזכירו אותו כגלגול נשמה, כי היה בקי בדיני חיה טמאה...

הגענו מהעיר אל הכפר בסוף הקיץ. ראיתי בכפר דברים מוזרים שלא ראיתי בווישא העיר. באמצע החדר הגדול ראיתי ערמה גדולה של תירס מקולף. בתקרה היתה תלויה עששית נפט (בכפר לא היה חשמל). האור היה קלוש והצל הסתובב בתוך הבית. היה בו מהמסתורין ומהנעלם. אנשים הסתובבו בפנסי רוח או בנרות דלוקים. הסבתא לקחה את הפנס ויצאה אל הלול וחזרה עם ביצים טריות לחביתות. יצאנו איתה לרפת לראות איך חולבים את הפרה לתוך הידוניצעי מעץ, וזרם חלב דקיק מותז לתוך הקצף הלבן התופח, כשהסבתא לופתת את פטמות עטיני הפרה. ליטפנו את הפרה במו ידינו. הסתכלנו איך משקים את העגל הרך שזה עתה נולד. נגענו באפרוחים שבקעו מהביצים תחת הדוגרת. היה נפלא. היה טעם מיוחד, טעם גן עדן בדייסת התירס ה״טוקאן-מאמאליגע״, מעורבבת בשמנת טרייה ומטוגנת בברינזע מחוממת מותכת.

בערב הראשון שהגענו בעגלה רתומה לשני סוסים וישבנו לאכול לאורה הקלוש של עששית הנפט, נכנסה אלטע מלכה והבאבע הינדע, אשתו וחותנתו של שכננו חנא הסנדלר. בקולניות חביבה ברכה אותנו בברכה המקובלת ״מיט ליעב און געזונט זאלן זיין די געסט...״ כלומר: ״אהבה ובריאות לא יחסרו מהאורחים.״ קבלתי נשיקה חמה אימהית בלי לדעת ממי. עוד היא מנשקת, נכנסה פוליע, אשת המלמד רבי שלמה-יוסל. אישה בריאת בשר, שתקנית וסקרנית בחיוך מוסתר בזוויות הפה. גם היא איחלה לסבתא ״אהבה ובריאות לאורחים...״ היא ליטפה אותי ואת אחיותיי והבטיחה לי שבעלה המלמד ילמד אותי הרבה תורה אי״ה... בינתיים נכנס גם חנא הסנדלר בחיוך רחב. מתבונן באורחים מלטף את זקנו המדולדל ומיישר אותו. חגור סינר מבריק בכתמי זפת ודבק סנדלרים ופטישו המעוקם בידו. הוא בא לקרוא לאשתו, ודרך אגב גם הוא התבונן באורחים השכנים שאולי יהיו ~~טובים~~ לקוחות טובים
~~לקוחות~~ לנעליים ולמגפיים.

יחד איתו בא גם דודיל בן הזקונים המפונק והמבויש. אמו, אלטע מלכה, לקחה אותו ביד והציגה אותו בפני: ״דודיל יהיה החבר שלך כשתלכו יחד לחדר.״ אזרתי אומץ, משכתי אותו החוצה, ובחושך שאלתי אותו: ״אמור לי, אתה דודיל?״ כשאמר את ה״כן״ המהוסס, הושטתי לו את ידי ואמרתי לו ״נהיה חברים.״

אל דודי'ל נקשרתי באהבת רעים. הרבה לילות חורף, לילות סופה ושלג, כפור וגשם, לילות של יללת כלבים רעבים ושירת גויים שיכורים עברנו כשצעדנו יחד מהבית אל החדר. החזקנו את פנס הרוח בלילות החורף להאיר, שלא נחליק על הקרח, ובקיץ לפתנו ידיים שלא ניפול מה'קלאטקע' לתוך הנהר. (קלאטקע – גשרון צר מעל הנהר).

אמי זיכרונה לברכה, כבת עיר, התרגלה מהר להווי הכפרי. לאט לאט, בידיה הברוכות, הפך הבית למין ארמון דמיוני. כל דבר טיפחה באהבה רבה. צחצחה את משקופי הבית וטפחה את שבילי הגן. התפעלה מהכלים הפשוטים וממנהגיהם הישירים של הכפריים, יהודים וגויים. הבית היה תמיד פתוח לעצה ולשיחה. יום השישי היה יום של שמחה והכנה לקראת השבת. את פמוטי הנחושת צחצחה והעמידה אותם על יד פמוטי הכסף שהביאה מבית אביה. שולחן השבת קרן אור ששת הימים כשיום השביעי ממלא כל פינה. התרגלה להבחין בין עז לתיש ; נהנתה לנכש את ערוגות הירקות מבלי לעקור שתילי ירקות ; אהבה ללטף את הפרה ולחלוב אותה בלי פחד.

היתה קמה עם שחר לטייל בשבילי גן הפרי. אהבה את רשרוש עצי השזיפים והתפוחים. על קצה אצבעותיה היתה מהלכת ואוספת את הפרי העסיסי, שזיפים ואגסים, שנשרו בלילה על מרבדי הדשא. באצבעותיה העדינות ליטפה את אגלי הטל שהרטיבו את הפרי המתוק. הפתעה מיוחדת היתה לנו הילדים כשפתחנו את העיניים העצומות אחרי שנת הלילה והרגשנו את מגע ידיה וצרור פרחי הבר בידיה. היתה מלאה התפעלות מההווי הכפרי המיוחד : איסוף התירס וקילופו ברוב משתתפים ; הכנת השזיפים לקראת בישול הפובידיל בדוד מיוחד על מדורה בוערת כל הלילה ; אפיית המצות לקראת הפסח ; ניקיון הבית והכשרת הכלים ; רקימת מפות וציפות לכרים ; השכנות הטובה שבין היהודים והגויים ; השלג הבוהק בחורף ולבלוב העצים ופריחתם באביב ; הנהר השוצף אחרי הגשמים. שכנינו הגויים התפעלו מהתערותה של אמא בחיי הכפר ובהליכותיו.

כחמש שנים לפני השואה זכתה להיטמן בבית העלמין הכפרי על יד הסבתא שרה'ל.

אבי, שמואל-זאב בן חיים ישראל פערל, היה יליד הכפר שיף. סבו של אבי, אשר-אנשל, עלה לארץ-ישראל, לצפת, בהיותו זקן מופלג. לפי המסורת הרווחת

במשפחה, לקח איתו צרור הגון של זהובים, חי עד גיל מאה וארבע, ונטמן שם, בצפת.

בכפר שיף הוא השאיר שלושה בנים: את סבי, חיים ישראל, ואת שני אחיו, שמואל דוד ועזריאל.

אבי התייתם בהיותו בן 17.

עד סוף מלחמת העולם הראשונה, השתייך המחוז מרמורוש לממלכה האוסטריה-הונגרית. סבי, חיים-ישראל, סבל ממיחושים בלב, והוחלט שיסע לעיר הבירה של הממלכה - וינה - להיבדק אצל פרופסור מומחה. הוא התנה את נסיעתו לשם בכך שאיש מבני ביתנו לא ילווה אותו. היה עקשן ותקיף, כפרי למוד סערות, בעל יכולת, ובוטח בעצמו.

עד העיר סיגט נסע בעגלה, ומשם ברכבת לוינה. בנו הבכור יעקב ואחת הבנות נסעו אחריו, ללא ידיעתו. בחדר ההמתנה של הרופא הם מצאו אותו ללא רוח חיים. בי״ב בתמוז תרע״ו-1917, נפטר. רחוק מכפרו האהוב הביאוהו לקבר ישראל. כשמונים שנה לאחר מכן גילה קרוב משפחה את הקבר בבית-העלמין הישן של וינה. על המצבה עדיין חרוטות המלים: ״פ״נ חיים ישראל בן א״א (אשר-אנשל) פערל משיף... בן מ״ד שנים... כל ימיו עסק בתורה... מלחמו נתן לאביונים...״

אבי, שמואל-זאב, נכנס לעול הבית, השדות, החנות ובית המרזח. סבתי שרה'יל נותרה מטופלת בשני בנים וארבע בנות. אבי התחתן והביא את אשתו, לאחר שהייה קצרה, מווישא לשיף. היה מעורה בחיי הקהילה, פעיל ומקובל. תלמיד-חכם, בעל-קורא, בעל חוש הומור ומזג טוב. כיליד כפר מושרש, הכיר כל שביל וגיא באזור. שכנינו הגויים היו באים להיוועץ בו, ולשטוח בפניו סכסוכים וויכוחים על גבולות שדה והר. בחופשת שבין הזמנים היינו הולכים אל ההרים והיערות ללקט אוכמניות, פטל ואגוזי ליבנה.

סבתא שרה נפטרה ב- 1935. כשלוש שנים לאחר מכן נפטרה אמי, שפרינצה רחל, בת שלושים ושש שנים במותה. אבי לא היה אז בכפר. הוא עבד באותה תקופה כמלמד פרטי בסאסרעגן, והובהל הביתה. נותרנו חמישה ילדים: אני הבכור כבן 13 (חודשיים לאחר הבר-מצווה), ועוד ארבע אחיות מגיל 4 – 12.

בקיץ 1939 נחת על ראשנו השבר השני; אבי חלה והובהל בפקודת הרופא אל העיר סיגט, לבית-החולים. דודנו הזקן נסע איתו, לעזור לו ולסעדו על מיטת חוליו. הוא נותח על-ידי ד״ר ברקו. דבר המחלה נודע לי בהיותי בישיבה בסטרימטערע. קרוב

משפחתנו קרא לי, ובפנים עצובים שאמרו הכל, ביקש ממני לנסוע לסיגט.

מצאת את אבי על ערש דווי. כנראה סבל מסבוכים שלאחר ניתוח. הוא היה חלוש, חיוור, כאוב, ומאוד מודאג. "מה יהיה עם היתומים הקטנים?" חזר ושאל. דודי הזקן ישב על ידו, מחזיק את ספר התהילים, והדפים סופגים את הדמעות. למחרת נערכה ההלוויה בבית העלמין של סיגט. נסתם הגולל.

הדוד ואני חזרנו אל הכפר שפופים ועצובים. הבעת פנינו הביאה את הבשורה. בגמר השבעה התפרק הקן החם.

כחמש שנים אחר-כך הגענו בנפרד אל גיא התופת של אושוויץ: אני ואחותי מלכה מגטו דראגומירעשט, אחותי אלקה עם הגטו של באיא-מארע עם משפחת דודתי מלכה ומרדכי גנץ, ואחותי חיה כבת 12, עם משפחת אחות אבי בערל ורבקה גנץ מגטו ווישא.

האחות הקטנה הדסה נשארה מעבר לגבול ברומניה, וכך ניצלה.

מבט קודם הורדת המסך

מחוז מרמורוש, על כ- 164 הקהילות שבו, עבר שלש תנודות לפני השואה, בין שתי מלחמות העולם, הראשונה והשנייה:

א. בסוף מלחמת העולם הראשונה, עם התמוטטותה של הממלכה האוסטרו-הונגרית.

ב. מ- 1918 ועד ספטמבר 1940 כשהאזור היה בשליטת רומניה וצ׳כיה.

ג. מ- 1940, כיבוש מרמורוש מחדש על ידי שלטונות הונגריה, גירוש היהודים והשמדתם בשנת 1944.

שתי התקופות הראשונות כמעט ולא השפיעו על חיי היום יום. האיכרים הגויים ושכניהם היהודים לא התעניינו בזעזועים הפוליטיים ובהחלפת הדגלים.

השדות והבוסתנים טופלו, נחרשו ונזרעו כבימים ימימה. היהודים המשיכו לקרוא לז׳נדרמים הרומנים ׳נוצות׳.

בהיותי ילד שמעתי שהסבתא אומרת: ״אוי ווי צו מיר, די פעדערן זענען דא...״ (אוי ואבוי, הז׳נדרמים כאן...). רק בכניסתם של ההונגרים ב- 1940 הבינותי מדוע קוראים לז׳נדרמים ׳פעדערן׳, כלומר ׳נוצות׳ - על שם כובע הנוצות שהם חבשו.

ניתן לומר, שעד אמצע שנות השלושים לא הרגישו היהודים בכפרים את האנטישמיות. האיכר הרומני לא ידע בדיוק היכן נגמר הפטריוטיזם ההונגרי ואיפה מתחילה הקנאות הרומנית. בשל בדידותו של המחוז, ובשל ריחוקו ממרכזי תעשייה, נהנו התושבים מתקופות של שקט שלפני הסערה. יחסי השכנות בין היהודים לבין הגויים לא נתערערו. החיים זרמו להם באפיקם הטבעי. שתי האוכלוסיות שאבו את המים מאותו הנהר, ושתיהן היו צריכות זו לזו.

הגוי עדיין לא ראה ביהודי את ׳הסוחר העשיר׳, מוצץ הדם, החי על חשבון ׳אדוני הארץ׳.

ילדי החדר שהלכו לבית הספר הממשלתי, העלו את רמת הלימודים. הילד היהודי היה; דוגמא לחריצות. הרב היה סמל ליושר ולהגינות גם בעיני הגויים.

משנת 1937 התחילה התסיסה האנטישמית, עם עלייתן של המפלגות האנטישמיות ברומניה לשלטון בראשותם של קוזה וגוגה.

פה ושם היו סטודנטים, בניהם של איכרים, שלמדו בערים הגדולות ושם ספגו מהתיאוריות על ״טיבם של היהודים הרמאים...״

בשיף היה גוי עשיר, בעל אחוזות, שבניו ובנותיו למדו באוניברסיטה. שמו היה מיקלע. בפי היהודים: 'מיקלע-דער-פריץ', והם היו ממקימי קבוצות שהתארגנו לפגוע ביהודים.

ב- 1938, יצא לפנסיה מנהל בית הספר לוֹאש, איש חייכן וטוב לב, ממש אוהב ישראל, ובמקומו בא מנהל חדש מרעגאט, אשר היה שונא יהודים מושבע.

הוא הנהיג סדרים חדשים: להסתיר את הפאות מאחורי האוזן, לבוא לבית הספר גם בשבתות (כמובן בלי לכתוב), הקפיד על ההיגוי הנכון של השפה הרומנית, ולא נמנע מלהרביץ מכות לילדים היהודיים בגלל לבושם המיוחד ועילגות השפה.

ליהודי מרמורוש על אורח חייהם הדתי-חסידי מדורות - היו הגזרות הנראות כחסרות ערך וילדותיות - זעזוע ממש. מעין הקדמה ליפתרון-הסופי'. ערעור החומה החל בבקיעים פחותי הערך והבלתי נראים.

המפנה הגדול החל בשנת 1940. שני חלקי מרמורוש, הרומני והצ'כי, נכבשו על ידי הצבא ההונגרי.

בהיוודע ההסכם לבשו היהודים חג, והפטריוטים הגויים תלו דגלים חדשים עם סיסמאות בשפה ההונגרית "ברוכים הבאים", ו"יחי ההונגרי!".

שיירות שיירות של מכוניות, תותחים ופרשים הציפו את הכבישים. היהודים שעדיין זכרו את פרנץ-יוזף המלך הטוב, השתדלו להיזכר בסיסמאות בשפה ההונגרית כמו, "יחי ההונגרי", "ברוכים הבאים" ושאר משפטי נימוסין כדי לקבל את האורחים יורשי מלך החסד, הקיסר ירום הודו, בסבר פנים יפות.

היד הקשה הורגשה מייד. השלטונות הכריחו את היהודים להשתתף ב'מלווה מלחמה מיוחד'. גביית המסים נעשתה ביד חזקה. צעירים יהודים גויסו ונלקחו לעבודות כפיה. החיילים היהודים לא לבשו מדים כי אם כובע צבאי על הראש וסרט צהוב על הזרוע. משפחות רבות נשארו בלי מפרנס, ראש המשפחה גויס לעבודות כפיה. השלטונות החלו להתחקות אחר מקור התושבים היהודיים. ברוב המקומות התחתנו היהודים רק 'כדת משה וישראל', ולא ראו צורך להינשא גם אצל הנוטריון. הילדים היו רשומים על שם האם וכ'ממזרים', ולא היה להם שום מעמד אזרחי. היתה התרוצצות גדולה להשיג תעודת אזרח. המצוקה היתה גדולה. הסוחרים הזעירים שנדדו בכבישים ובסמטאות, נתקלו בז'נדרמים האכזריים ההונגריים, ונדרשו להציג תעודות. היו עוצרים ומכים אותם. המצב היה כלאחר ייאוש.

המסך יורד

ב- 15.4.1944, שבת פרשת שמיני תש״ד, לאחר הפסח, הגיעה לכפר שיף קבוצה גדולה של ז׳נדרמים הונגריים - ה׳נוצות׳ הידועים לשמצה.

הופעתם הקלגסית עם כובעיהם המשונים מכוסי נוצות שחורות מבהיקות, במגפיהם השחורים וברוביהם המכודנים, בישרו אימה ופחד.

הם עטו על הכפר כנשרים אימתניים על פגרי חיות. היהודים חזרו זה עתה מתפילת שבת, לבושים קפטנים, בגדי שבת, שטריימל לראשם וטליתות על כתפיהם, כבימים ימימה.

טרם הספיקו לקדש ׳קידושא-רבא׳, והז׳נדרמים בליווי לבלר המועצה נכנסו לבתים הראשונים. הפרוצדורה היתה פשוטה - רישום בני המשפחה ופקודה על פה לקחת חבילת מטלטלין, לסגור את הבית ולמסור את המפתחות לפקיד מועצת הכפר. מקום האיסוף - בית הכנסת.

מכל הסמטאות, מהבתים ומהבקתות, החלו לצעוד אל חצר בית הכנסת כצעוד מחותנים לחתונה גדולה. הגברים בקפוטות, והנשים בשמלות שבת ושביס על הראש, וילדיהם הקטנים אחוזים ביד ההורים או בשולי השמלה. בינתיים סבב פטר המתופף, הדוור והכרוז, והתוף המפורסם בידו - והלך מסמטה לסמטה. בלשונו היבשה ובתרגומו החופשי הודיע: ״להווי ידוע לכל המאמינים (הנוצרים) שעליהם להופיע מייד בחצר בית הכנסת כדי להסיע את היהודים לפלשתינה...״

זרם של עגלות רתומות לסוסים לשוורים ולפרות עם ובלי פעמונים, החל לזרום לחצר בית הכנסת. איכרים ונשותיהם לבושים בגדי עבודה וחג, באו להסיע את שכניהם היהודיים, מי בשמחה ומי בקורטוב של עצב.

היהודים זרקו את חבילותיהם אל תוך העגלות, בגדי השבת עליהם והעגלות על ידם. שבת וחול בערבוביה אחת. הנה הגיעה בריינע אשת השוחט, צרור גדול מתחת לבית שחיה, לבושה שמלת שבת שחורה, רקומה בשוליה תחרה אומנותית, ובידה השניה בתה בת הזקונים בינה, המחזיקה במטפחת צרורה את סידור ׳קרבן-מנחה׳ ירושת הסבתא פעסל. סידור רווי דמעות גיל, וכאב של שלושה דורות.

על ה״קלאטקעס״ (גשרים מבול עץ אחד) מעבר לנהר, בא גם הרבי שלמה-יוסל ומאחוריו אשתו פוליע. הרבי בבגדי השבת, חיוך מאולץ על שפתיו העבות בשל

המעמד המוזר, ועל זקנו הלבן זורמות דמעות של חילול שבת בפעם הראשונה בחייו. חבילה קטנה בידו, מתוכה הציצו לוח ה'אלף בית' השחור, וה'מחווה' - הטייטל.

בזה אחר זה באים כולם, איש ואשתו וילדיהם הקטנים. הסבים והסבתות על צרורותיהם ומשענותיהם. חצר בית-הכנסת התמלא. ערמות של מטלטלין ועל ידם בעליהם וילדיהם.

בבית הכנסת רעש והמולה. אין יודעים מה לעשות. מחכים להוראה מ'כובעי-הנוצות'. גבאי בית הכנסת החליטו להשאיר את כל ספרי הקודש במקום ולהפקידם בידי שומר ישראל עד יעבור זעם. כל הסמטאות מלאו עגלות. האיכרים נדחקו לזכות במצוות "הוצאת-אורחים" מהכפר.

ר' משה רזיאליס, מוכר הספרים ורודף המצוות, הסתובב ורץ בלהט חסידי. גרביים לבנות מציצות מתחת לקפטן המשי. זקנו האדמדם מתבדר ברוח, כשמדי פעם מתגלגלת דמעה ומתנפצת על הרצפה. ורבי משה בשלו: "שבת-קודש היום!" הוא זועק. הוא מאיץ בבני המשפחה וביתר השכנים להתיישב על החבילות, לפתוח את סירי האוכל, ולערוך סעודת שבת כדת וכדין, עם זמירות של שבת וברכת המזון. "יהודים! שבת היום לה'!" וכולם מצטרפים: "שבת היום לה', היום לא תמצאוהו בשדה..." שבת היום לה'... "ייטה יקרה," הוא צועק לאשתו, "שבת היום!! את שומעת: היינט איז שבת!!"

כשסיימו את הסעודה, סיימו גם הז'נדרמים את איסוף אחרוני המשפחות וניתנה פקודה לצאת לדרך, לכיוון דראגומירעשט.

הילדים והזקנים הוכנסו לעגלות, והמבוגרים פסעו אט-אט בעיניים מושפלות, בפנים נפולות ומבוישות.

הם החליטו ללכת רגלי על יד העגלות, שלא לחלל את השבת. בני האיכרים שבאו לחזות במבצע 'יהודים לפלשתינה', עמדו פעורי פה ולא האמינו למראה עיניהם. הם ליוו את שכניהם היהודים עד לקצה הכפר. על יד הצלוב התלוי המתינה קבוצה גדולה של שקצים ושקצות. כשהעגלה האחרונה עברה על פניהם, הצטלבו הנוצרים כיאה למאמינים, שילבו ידיים על הכתפיים ורקדו הורה, לכבוד ישו הצלוב מלך היהודים, לקול צלצול פעמוני הכנסייה.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

בגטו דראגומירעשט

ההונגרים ריכזו את מגורשי הכפרים הבאים בדראגומירעשט לפי סדר גיאוגרפי; מכיוון סיגט לכיוון סיטשעל: בירסאנעף, סטרימטערע, ריזאווליע, שיף, באטיזע, גלאד, פאליען-גלאד, סלאטינע, אונצ׳עשט, נאנעשט, וואלען, קעכניע, ויועד. כל היהודים על טפם ומטלטליהם הדלים, נדחקו לתוך בתי הכפר המארח.
דראגומירעשט הפכה ל״ארץ הצבי״; ככל שדחסו נמצא מקום לכולם.

גרו באורוות, ברפתות, בגרנות ובמחסני התבן והמספוא, בנוסף לבתי המגורים. רוחב ליבם של אנשי הכפר לא ידע גבול. תושבי המקום צמצמו עצמם, ובכל חדר קטן שוכנו משפחות על ילדיהם וזקניהם. בגלל מחלת הטיפוס שפרצה בכמה כפרים, הגיעו תושבי שיף אחרונים, במחצית אפריל 1944.

בימים הראשונים עוד אפשר היה להסתובב בסמטאות הגטו כמעט באופן חופשי.

ראשי הקהילות והרבנים הקימו גוף, מעין ׳יודנראט׳, אשר פיקח על הסדר. כנראה שזה היה חלק מהמלכודת הפסיכולוגית, לתת לאנשים הרגשה ששום דבר אינו עומד לקרות.

התהלכו שמועות שעוד מעט יישלחו הגברים לעבוד במחנות-עבודה. באחד הימים עברתי ממקום מגורנו אצל רופא השיניים של הכפר דראגומירעשט, הירשל שטיינמץ, אל מעבר לכביש, אל בית הרב ר׳ משה ישראל פלדמן - דמות ססגונית פטריארכלית. שמעתי שמורי ורבי הרב צבי הירש כהן מסטרימטערע מתארח שם. עשיתי את הדרך קפנדריה, כדי שהז׳נדרמים לא יתפסו אותי. מצאתיו יושב בקצה הגזוזטרה של הבית כלו שקוע בש״ס ובפוסקים באותה ההתלהבות בה היה רגיל לתת את השיעורים בפני הבחורים בישיבת בית-אהרון שבסטרימטערע.

בפעם הבאה שביקרתיו, היה אחרי גזיזת זקנו. זוכרני איך עמד לפני איש שהכרתי את עיניו, את בגדיו, הוא הציץ בפני ואני בפניו, ולא יכולתי להיזכר מיהו. פתאום שמעתי את הקול המלטף: ״חיים-ישראל, אינך מכיר אותי?״ התאפקתי שלא לבכות; ראיתי את ״שמשון הענק״, גדול בתורה, הגאון, המתמיד הנלהב, בלי ה״מחלפות״, קצוץ פאות וזקן. התביישתי שראיתיו בכך.

בדרך חזרה הצצתי לתוך מרתף אחד הבתים, ושם ראיתי את הרבי שלמה-יוסל המלמד עם אשתו פוליע, יושבים מכונסים מצומקים ומדוכאים על ערמת תבן כבשעת קריאת ׳איכה׳.

אלומות האור של טרם שקיעה חדרו בעד אשנב המרתף והציתו את עיניו

העצובות. פניו היו עטופות במטפחת גדולה, כדי להסתיר את חרפת גזיזת הזקן. המקום היה צר וטחוב. בנו יחידו בערל, היה רחוק; דומני במחנה עבודה. תלמידיו הרבים של המלמד היו גם הם מפוזרים, בודדים ומיותמים כמוהו.

כאמור, לא היתה שמירה קפדנית בגטו. אפשר היה לראות אנשים המדלגים בין החצרות ובין הגינות מבית לבית, ואפילו אחרי שניתנה פקודה שלא להיראות ברחוב אחרי השעה 11 לפני הצהריים. לא היה שום ניסיון בריחה ליערות. לא היה שום קשר עם מנהיגי יהודי הונגריה. המחוז מרמורוש היה שכוח אל בשל אופיו הכפרי, ובגלל הבדלי השקפות והתנשאות של היושבים במרומי הכיסאות בבודפשט ובערים גדולות אחרות.

הזינדרמים ארגנו מעין משטרה יהודית כדי לשמור על הסדר הפנימי:
׳זשידו-רענדאר׳.

הם היו ממונים על ארגון קבוצות עבודה לתיקון הכביש המחבר בין קעכניע להר הביטשקוועל.

לא עלה אז בדעת איש שתיקון הכביש הוא הכנה לצעדה מן הגטו לתחנת הרכבת לווישא, לכיוון אושוויץ.

מחסור במזון לא היה. היהודים הכפריים הביאו איתם מצרכי מזון בסיסיים כגון קמח, סוכר ועוד. כשאזל המלאי, קיבלו רשות לארגן שיירות של יהודים שיחזרו אל הכפרים ויביאו מצרכי אוכל מהחנויות ומהבתים הסגורים. ה׳זשידי-רענדאר׳ היה מלווה את השיירות. הם דאגו שכל נצרך יקבל את מזונותיו.

כאן המקום להעיר, במבט לאחור, ה׳יודנראט׳ בכפרי מרמורוש אינם מעוררים שום רגשות של זעם או של הרהור וחשדנות. גם בהיותם שולטים על חייהם ומזונותיהם של תושבי הגטו, הם נשארו אותם גבאי צדקה שמחובתם לדאוג לכל איש ואיש. כך נהגו בעיירות ובכפרים בימים כתיקונם, כך נהגו בגטו, וכך גם עלו על המוקד.

איכרי הסביבה ובעיקר נשות האיכרים, החלו להביא צרורות קמח, שמן, חלב, ביצים וירקות. כל אחד ואחד הביא ל״יהודי שלו״.

היו גם כאלה שחיפשו את שכניהם היהודיים לשעבר, כדי לסעוד דווקא אותם. גילוי אנושי כזה ראיתי כשבאו איכרים אל דודי הזקן בן השבעים ושש - ר' עזריאל אנשליס פערל.

האריס שנדור ואשתו הלכו יחפים ברגל, כחמש שעות, והביאו לו מכל טוב. היה נוגע ללב כשהלה התחיל להיוועץ בדודי בעניין הזריעה ועיבוד השדות לקראת העונה. האיכר הזה הועמד על רגליו בעזרת בעל האדמות 'איזראילהי' (עזריאל).

הוא בנה לו בית על חלקת השדה, והיה אריסו הנאמן. במשך כארבעים שנה עבד בשדותיו וחילק את היבול שווה בשווה.

האישה עליזקה, הורידה את השק שהביאה. הציצה על בעל האחוזה שיושב על רצפת החדר על צרורו הדל, קצוץ-זקן חיוור ותשוש, פרצה בבכי מר וליטפה את ראשו ואת ראש אחותי מלכה. אנחנו היינו בני המשפחה של הדוד.

האיכרים בעצמם לא יכלו להסתגל למחשבה שאמנם הגיעו "ימות המשיח שלהם". השמרנות של האיכרים עדיין שמרה על זיק האנוש שבאדם, אותו ניצוץ שכבה כה מהר, אצל מיליוני הגויים ברחבי אירופה.

מאורע טראגי ומיוחד היה בשביל יהודי מרמורוש - גזרת גזיזת הזקנים. בשביל היהודים הכפריים התחיל אושוויץ בגילוח הזקן ושינוי הצלם לו היו רגילים מדורי דורות.

זקן ופיאות על קידוש השם

לא רעב, לא המועקה שבגטו, וגם לא אובדן הרכוש ועמל הדורות, לא יכלו להם לשלושת הזקנים.

הגירוש מביתם החם, בית אבות אבותיהם - לא זה שיבר את רוחם. הגזרה של גז הזקנים והפאות היא שדרסה את גאוותם והשפילה את כבודם. רמיסת צלם-אלהים היהודי על ידי שוסי הנאצים ועוזריהם - הבאישה והמאיסה את טעם חייהם בעיני עצמם וקירבה את קצם.

בשבת שלאחר הפסח של שנת תש״ד (1944), גורשו מבתיהם באין אומר ודברים. על עגלות רתומות לסוסים ולשוורים העמיסו את טפם וצרורותיהם, והובלו לעיירה המרכזית שבסביבה, יחד עם תושבי אחד-עשר כפרים נוספים. כאן צופפו בבתים הפנויים, במרתפים טחובים, בבקתות עץ עזובות, במחסנים ובאסמי תבואה ובכל מקום פנוי. בעלי המקום חילקו איתם את משכבם ואת פיתם בסבר פנים של מכניסי-אורחים. במצוק ובמחסור ניסו שלושת הזקנים, האריות שבחבורה, ר׳ עזריאל אנשילס בן השבעים ושש, ר׳ אהרון מתתיהו בן השבעים, והסבא אלתר דסקל בן השמונים - איכשהו להטליא את חייהם הקרועים והשסועים. בידיים רועדות ובברכיים כושלות עמדו ליד חומת בניין חייהם כדי לטייח ולסתום את סדקי המבצר שהתמוטט לפתע פתאום. בעקשנות של איכר עמדו וסידרו לעצמם ׳סדר-יום׳ יהודי - הנהגה, תפילה ולימוד בתוך הצפיפות וחיי הצער והייאוש - על אפם וחמתם של מגדפי השם ועמו.

כל ימיו חי לו ר׳ עזריאל אנשליס בעושר ובכבוד שירדו לו כרוכין זה בזה. חשוך בנים היה רחמנא ליצלן, ובכל זאת היו, הוא ואשתו חנצ׳ה, סבא וסבתא לכל ילדי הקהילה, אב ואם לעניים וליתומים ולנצרכי ׳מתן בסתר׳.

הוא עצמו לא נצרך מעולם לידי בשר ודם. בריאות ורפואה שלמה ביקש מ׳רופא חולים׳, בעיקר בעד כלל ישראל. לפרנסה התפלל כדי שלא לשנות חס ושלום ממטבע שטבעו חכמים. בהליכתו בשדות שלו בחריש ובקציר ובשעת אסיף, היה מהרהר ומגלגל בינו לבין עצמו באותו פסוק שבתורה שקליפתו קללה ותוכו ברכה: ״כי לא יחדל אביון מקרב הארץ...״ פסוק שיש בו הבטחה לקיום ׳אם-המצוות׳, היא צדקה.

מיבול שדותיו היו נהנים כל הנצרכים. בשעת ברכת המזון היה מכוון בלבו לבטל כל שמץ של הרהור ואבק גאווה של ׳כוחי ועוצם ידי׳.

בגזוזטרת הבית היו מוכנים תמיד כדים מלאים חלב ושמנת, שקים וכלים

מלאים חיטה ותירס, פירות וקטניות - לכל דכפין ולכל נצרך.

מקום מושבו בבית-הכנסת הכפרי היה בכותל המזרח, לימין ארון-הקודש.

כל מראהו והליכותיו אמרו תמיד כבוד, כיאה לפרנס הקהילה.

למחרת חג הפסח של תש״ד גורש מביתו ומרכושו. שני ז׳נדרמים הונגריים מכודני רובים וכובעי נוצות על ראשם, בלוויית שני פקידים איכרים ממועצת הכפר נכנסו לביתו מייד אחרי ׳קידושא-רבא׳, ובקול מצווים אמרו לו ללכת אחריהם.

יתר משפחות יהודי הכפר כבר חיכו בחצר בית-הכנסת על צרורותיהם ומשפחותיהם.

הזקן ר׳ עזריאל לקח מייד את שק הטלית והתפילין, סידור ׳בית יעקב׳ דעמדין, את ה׳חוק׳ בכריכת עור באותיות מוזהבות, לבש את הקאפוטה של שבת, חבש את השטריימל, ליטף את זקנו הלבן כהולך בשליחות של מצווה, נשק את המזוזה, סגר את הדלת ויצא. לא שאל למה ומדוע להיכן ולאן, וכמקבל ייסוריו מתוך אהבה, הצטרף לצאן מרעיתו והתכונן לגירוש.

*

ר׳ אהרון מתתיהו כבן שבעים, יהודי נמוך קומה וחסון גוף, מגפיים כבדים לרגליו בקיץ ובחורף. פניו רציניות עטורות פאות וזקן צהבהב קצר וחלק, ושתי עיניים לו חייכניות וטובות.

אף הוא כר׳ עזריאל, השאיר בכפר את כל רכושו ונכלא בגטו. מכל בניו ובנותיו, עשרה במספר, נמצאה איתו רק בת אחת עם בעלה ושני ילדיהם. הנשואים שבבניו ובנותיו, גרו בכפרים ובעיירות שבמחוז. כל אחד ואחד עמל בכוחות עצמו ובסיעתא דשמיא, להמשיך ולשזור את קלעת המשפחה והדורות, איש איש כפי מזלו וכוחו וזכות תורתו. בניו הלא נשואים לא הספיקו לחזור הביתה בתום ה׳זמן׳ של הישיבה עד שנשתבשו הדרכים ונתמלאו גייסות וסכנת נפשות.

ר׳ אהרון מתתיהו היה תמיד בהול וטרוד. היום הכי ארוך נתקצר לו תמיד, וכל מה שתכנן - קוצר הזמן שיבש לו. אדמות אבותיו שירש והשדות שקיבל בנדוניה, שגשגו תמיד תחת עיניו הפקוחות ובידיו הברוכות.

מייד אחרי שובו הביתה מבית הכנסת לאחר תפילת שחרית, היה פושט את הקפוטה

של חול, מוריד את המגבעת ומחליפה במגבעת משומשת ומרופטת, מתיישב לאכול פת שחרית - דייסת תירס ולחם חיטה מלאה, שותה כוס חלב ג׳מוס, ומסיים את ארוחתו בכוסית יי״ש ובברכת המזון.

לפני צאתו מהבית אל השדה, היה מצווה להאכיל את שוכני הרפת ועופות הלול. לוקח את משענתו מקל הלבנה, מנשק את המזוזה ומודיע בקול שיחזור הביתה אי״ה אחרי מנחה ומעריב.

שם היה משגיח על החריש, פה היה מפקח על קצירת התלתן, בשדה אלמוני היה ניכוש תירס ובעמק פלמוני דאג שאריסו הגוי יטפל בעידור תפוחי האדמה. רץ ונחפז מיום ראשון בשבת ועד כניסתו לטבילה במקווה לכבוד שבת-קודש ושבת-מנוחה.

״מעין עולם הבא״ הרגיש ר׳ אהרון מתתיהו בימי פסח או סוכות - תקופת ׳בין הזמנים׳, כשבניו חזרו מהישיבות וכרסם מלאה ש״ס ופוסקים.

יחד עם געיית הפרות, קרקור התרנגולות ותעוקת העגלות מלאות היבול - היו בוקעים בסמטאות הכפר ניגונים של ׳שקלא וטריא׳ מתוך גמרות פתוחות השערים של ׳ש״ס וילנא׳, ז׳יטומיר או למברג. ניגונים המעדנים את הגוף המגושם של שדה וכרם, והמרוממים את הנפש מעלה מעלה.

אז היה ר׳ אהרון מתתיהו פושט את בגדיו הכפריים המגושמים, משכיח דאגות שדה וקרקע, ומתעטף גם הוא בטליתה של תורה, כדי להתענג על הנעימה המרטיטה של לימוד הגמרא.

אט-אט היה פותח את הדלת של הטרקלין, חדר הבנים הגדולים, ובחרדת קודש היה מתיישב על יד מנדל בנו הגדול, בהרגשת שותפות של ׳יששכר וזבולון׳. מדי פעם תוך חשקת הלימוד וזיכרונות של ׳גירסא דינקותא׳, היה מתפלפל גם הוא בעיונים ובדיוקים של התוספות, אם כי ידוע ידע בלי שמץ של קנאה, שיפה כוחם של בנים לומדים מכוחם של אבות זוכרים.

את גזרת הגרוש קיבל ר׳ אהרון מתתיהו כגזרה מן השמיים שיש לקבלה בלי להרהר אחריה. גם הוא כר׳ עזריאל לא חשב הרבה, וברגע שנכנסו הקלגסים הז׳נדרמים והד מגפיהם נקשו ברצפת העץ הממורקת לכבוד שבת, ידע שהפור נפל.

הציץ על שולחן השבת הערוך, לקח את צרור תשמישי הקדושה, כפתר את הקאפוטה, ליטף את זנבות השטריימל, הסתכל על ביתו מסביב, וכמעשה בעל בית סידר את הטעון סידור, כאילו סדרי בראשית עדיין עומדים על כנם.

לפני שטרק את דלת העץ הכבדה, ניגש אל הרפת, האכיל את הפרות ואת

וולדיהן, שם לפני הג'ימוסנפיפלעי ערמת תלתן, והלז ליקק את שרוול הקפטן בנהימה.
בחצר האחורית פיזר גרגירי חיטה ותירס לתרנגולות ולאווזים, ותך כדי הליכה ביקש משכנו הגוי שהציץ מבעד לחרכי הגדר המפרידה - "לשים עין על בעלי החיים..."

נכנס לביתו, שם את השטריימל על הראש, ישר את הבגדים ונפרד בנשיקה מכל מזוזה ומזוזה - כחסיד הנוסע אל הרבי.

בעמדו על המדרגה העליונה של הבית וצרור מטלטליו תחת בית שחיו, השפיל את עיניו אל מדרגות עץ האלון, ירד מדרגה מדרגה ועמד רגע;

הנהר שלפני הבית ריצד בגווני גוונים. בועות נוצרו ובועות נתנפצו לעין השמש. גשרון העץ שכב פרקדן משני צדי הנהר, ואבנים גדולות נזדקרו באמצע הנהר כמבוהלות.

רעש המים ונקישת גלגל טחנת-הקמח מעבר לנהר, השתיקו את הד צעדיהם של ר' אהרון מתתיהו ובני ביתו המגורשים.

סובב את הראש ונפרד מרחוק מביתו וקינא באשתו בריינדל שזכתה למות על מיטתה בטרם פורענות.

*

ר' אלתר דסקל הזקן, גר זה כחמש עשרה שנה אצל בתו היחידה רבקה. חתנו היה הירשל שטיינמץ, רופא השיניים של העיירה בה רוכזו היהודים מגורשי אחד-עשר הכפרים שבסביבה.

זכה הזקן שלא נדד ממקום מגוריו אל גטו. בתו דאגה לכל מחסורו, ואילו הוא התמסר ללימוד תורה לשמה, לתקן את עולם הנפסד של שנות השחרות ולהכין את הטרקלין שלאחר מאה ועשרים.

הזקן היה מנותק מהנעשה סביבו. לא דיבר עם הדיירים החדשים שנתווספו עם הקמת הגטו. הצפיפות וההמולה שבבית לא נגעו לו. מיום ליום שקע בבדידות מאולצת ובשתיקה עמוקה, מעין תענית דיבור. מארבע לפנות בוקר ועד לכתו לישון, היה יושב בפינתו ולומד בנגלה ובנסתר.

היו לו פנים מאירות בגון של קלף, עטורות בזקן קצר ורחב, מסובב בתלתלים אפורים ולבנים, ופאות מקורזלות שהתנופפו הלוך ושוב.

מתחת לגבותיו העבות והמגודלות, היו מבריקות עיניים נוצצות בחדווה ילדותית.

לבוש היה מעיל קצר מרופט ועל ראשו ירמולקה ספוגה שנים וזיעה.

מאז שנכלאו יהודי הסביבה ומילאו את הבתים - נצטמצם מקומו של הזקן, והיה נודד עם הכסא שלו ממקום למקום.

לפעמים היה מוצא ארגז שבור, מתיישב עליו ומתבודד בפינת החצר עם הספר וגומר שם את סדר-היום שלו.

לאחר מנחה ומעריב, היה אוכל את ארוחותיו, מלטף את זקנו ואת שפמו, מנער את שיירי המזון ו״מקנח״ בפרקי משניות לתיקון נשמות הנפטרים.

בתו היתה מכינה לו מים וכלי, ומייד לאחר קריאת שמע היה נופל על משכבו ונרדם עד לקריאת הגבר וחוזר חלילה.

באותן השעות העצובות של חוסר-אונים ותקווה, הייתי מתבונן בזקן המופלא הזה ובמתיקות הליכותיו.

יש ולפעמים היה כל-כך שקוע בלימודו, עד שהגיע לביטול היש. היה משקיע את ראשו בין השיטין של הגמרא או של הזוהר, מרחיב את נחירי אפו בנהימה, והיה מחדיר את פניו לבין הקמטים של הספר, כדי לעמוד על סוד הריח של האותיות הקדושות ועל סוד המעיין החתום והקסום. ריסי עיניו היו מלטפים את השורות, וברק עיניו היה חודר לתוך האותיות והיה מאיר את הכוונות הנסתרות שבכל מילה וצירופה. בשעת התעלות זו, היה משמיע קולות משונים מתוך גרונו הצרוד. היה מביט נכחו, מצמיד את הספר אל כנפי טליתו המצויצת ומחייך כלפי עצמו כתינוק החולם.

בין אלפי המגורשים והכלואים בגטו, היו נראים שלושת הזקנים כשטים על ספינה מטורפת, בשלווה ובגבורה, למרות הגלים הסוערים והשוצפים.

באותו יום בו פשטה השמועה שיש לקצץ את הפאות ולגזוז את הזקנים, ירדה אימה גדולה על הגטו ;

קיצוץ הזקן היה בו משום קיצוץ הנשמה.

שוטרי הגטו הלכו מבית לבית להודיע על הגזרה.

בתחילה דחו את הפקודה מיום ליום ומשעה לשעה. ר׳ עזריאל ור׳ אהרון שקעו

בהרהורים נוגים. אחד הסתכל לתוך עיניו של השני. דסקל הזקן לא הפסיק ממשנתו. אוזניו הכבדות והחרשות לא קלטו את המתרחש. עולמו לא נפגע. האור הבוקע מתוך ספריו הוא אותו האור, ולהפך - מיום ליום הוא מאיר יותר, גובר ופורץ מתוך תשוקה ותאוצה של ׳אין-זמן׳.

*

למחרת הגזרה ניגשה בתו להודיע לו. בצעדים איטיים התקרבה אליו ונגעה בשרוולו. כדי רגע הפסיק את זמזום הלימוד ורבקה בתו השמיעה לתוך אוזניו: ״אבא! גזרה חדשה על שונאי ישראל, הז׳נדרמים ציוו לגזוז את הזקן...״ כעבור דקה, הפנה את ראשו כלפי מעלה, הרחיב את עיניו כלפי בתו באימה, חפן את זקנו ולחץ אותו לתוך האגרוף בכאב-לב. הציץ לתוך עיניה - סבב את ראשו אל הגמרא והליט את פניו.

באחד הערבים של תחילת חודש מאי 1944, שוב הלכו שוטרי הגטו היהודיים, בפקודת ה׳יודנרט׳, להודיע שתהיה ביקורת מטעם המפקדה כדי להיווכח שהצו בוצע.

ר׳ עזריאל אנשליס ור׳ אהרון מתתיהו החליטו שעלי להיות השליח – ה״תליין הכורת״.

״חיים ישראל, אתה הצעיר בין הגברים ועליך לעשות מלאכת גבר...״ השלים ר׳ אהרון את דבריו הסרקסטיים.

רבקה הלכה להביא את המספריים ולהכין את אביה הזקן לקראת ״עקידת הזקן והפאות״.

*

ראשון התיישב על הכסא ר׳ אהרון מתתיהו. כיווץ את שפתיו בין שיניו עד זוב דם. הוריד את מגבעת הסאמיט שלו והשליך אותה מתוך מחאה, אל עבר משכבו על הרצפה. הירמולקה נשארה על הראש כיתום לפני סתימת הגולל. בחדר הושלך הס. כל אנשי הבית ישובים על צרורותיהם. לקול הגזיזה והדהוד המספריים, פרצו הנשים בבכי עצור ואחריהן הילדים בקול בוכים.

לשונות שער הזקן והפאות, נשרו כענפים כרותים בידי כורת אכזר והשערות

התגוללו כספרי תורה קרועים בידי בוזזים.

בגמר המלאכה התרומם ר׳ אהרון, התיישר בשארית כוחותיו, מחה את לחייו וחפן את פניו הערומות.

בקול רועד ותקיף, כשעיניו מופנות אל ערמת השיער הגזוז, אמר: ״אם אתה, ריבונו של עולם רוצה בכך - הא לך, אולי בפרצופים האלה נמצא חן בעיניך...״

*

ר׳ עזריאל ניגש אל כיסא הגוזזים כאדם העולה לגרדום. התיישב וחפן את זקנו הלבן, הצח כשלג, בין אצבעותיו הרועדות - כאיש הממאן להיפרד מאוצרו היקר לו. שתי קרני זקנו שהיו דומות לקרני הוד רעדו כשני גדיי עזים רכים ביום קור וגשם. אבחת המספריים היתה דומה עליו כאבחת סכין השחיטה. תלתלים צחורים, שזורים ומפותלים, נפלו לרגליו הכושלות. ישב בעיניים עצומות למחצה, כקורא את ׳שמע׳, ושתי מחרוזות פנינים זלגו מתוכן ונספגו אל תוך ערמת שער הזקן והפאות.

בגמר המלאכה שהה קמעה. שתי נשים תמכו בו ועזרו לו לקום מכיסאו והובילו אותו אל פינתו. שלא במתכוון, הציץ אל פניו של שכנו ר׳ אהרון מתתיהו, החליק את פניו הוא, הליט את מערומי דיוקנו, התיישב על צרור מטלטליו ומצעיו כשרוי באבל גדול, יישר את ברכיו על הרצפה ולחש בשפתיים נעוות: ״ה׳ נתן וה׳ לקח, יהיה שם ה׳...״

*

אחרון הובל אל הכיסא זקן הזקנים ר׳ אלתר דסקל בן השמונים. בקושי רב נתרצה לבתו רבקה. סגר את הגמרא ובא. בצעדים איטיים ניגש אל כיסא הגוזזים והתיישב עליו בחוסר רצון. מאחוריו תמכה בו רבקה והוא פתח עיניים גדולות ככבש הזה הנעקד. עוד הפעם חידש את תחנוניו אל בתו שתלך אל המפקדים ההונגריים, אולי תוכל להשתדל שישאירו לו את זקנו. ״ראי רבקה, ראי נא, הרי כזה זקן קצר לי...״ התחנן הזקן על נפשו ועל צלמו מתוך ייאוש.

אחרי כל גזיזה וגזיזה, הרים את עיניו הבוערות ומבעד לריסים הרוטטות צעק: ״די!״ וכל נשות הבית הנידו את ראשן כמקוננות וענו אחרי הזקן: ״די, די, רבונו של

עולם, הלוואי והיה בזה די..."

כאשר הזקן ר' אלתר דסקל הרגיש שנתערטל מזקנו ועדיו הוסר מעליו, התרומם בבת אחד כאילו הכישו נחש. בשום פנים לא נתן לגזוז את שארית שערותיו. הסתיר את פניו בדש מעילו, כאילו ירא ובוש להביט אל הסובבים אותו שרואים אותו בכך. תפס את הספר, לחץ אותו אל ליבו וברח לפינתו.

*

מוטלים היו על הרצפה הפאות והזקנים, מתבוססים ומתנועעים, שערות בשערות נגעו. מסביב דומיה ותהייה חסרת אונים.

ר' עזריאל אנשלס קם וניגש אל המקום אשר עמד שם הכיסא, התכופף בחרדת קודש על ברכיו וליקט אל תוך חופניו את השערות שלו.

חזר אל מקומו, התיישב על צרור מטלטליו שעל הרצפה, ובירר את שער הזקן לבד ואת הפאות לבדן. ישר אותן וליטף אותן, הרטיב את קצות האצבעות וסרק את קבוצת התלתלים כאם הרוחצת את ילדה.

אחר כך הוציא את המטפחת האדומה, את ה'פאצ'יילע', צרר אל תוכה את הזקן ואת הפאות, והידק אותה בקשר.

יותר לא נפרד ממטפחתו.

יומיים לפני חיסול הגטו והעברתו לאושוויץ, נפטר על משכבו.

הובא לקבר ישראל ועל ידו הניחו את טליתו ואת מטפחתו הקשורה והצרורה.

והוא ניצח - עלה לשם וצלם אלקים איתו.

ימי הדיכאון והייאוש

מיום ליום גברו העצבות ואי הוודאות. עברו כשלושה שבועות מאז נכלאנו בגטו. שוטרי הגטו קיבלו פקודה להודיע: "כל הגברים מגיל חמש עשרה ועד ששים, יתייצבו לעבודה..." הכביש בין קעכניע להר בוטשקוועל זקוק לתיקון ולשיפוץ, והעבודה הזו הוטלה על תושבי הגטו. שורות שורות של אבות ונעריהם צעדו אל מקום העבודה.

האיכרים עיבדו את השדות כהרגלם, שרו את הדוינות באין מפריע, ואנחנו מלווים בז'נדרמים ומסומנים בטלאי הצהוב, מכינים את הדרך הכפרית שבין קעכניע לווישא.

כנראה היו שתי מטרות לעבודה הזו:

א. להחליש את כוחם הפיזי של הגברים כלואי הגטו.

ב. להרדים אותם, להונות אותם לקראת הבאות.

על בגדי היהודים בלט הטלאי הצהוב בצורת מגן דוד. השדות מסביב הוריקו, העצים לבלבו והקלגסים האיצו שלא לאבד זמן. המלאכה מרובה והזמן קצר...

הרובים המכודנים נצנצו באור השמש, והציציות של היהודים השתפלו ונגררו על מהמורות הכביש שהתפתל כנחש ארוך בין קעכניע להר בוטשקוועל.

הנשים חיכו בחרדה לבואם של הגברים. היינו חוזרים עייפים ורצוצים מהדרך הארוכה ומהעבודה המתישה. היינו מתפללים ביחידות בתוך הבתים הדחוסים, אוכלים את הארוחה הדלה ומתכוננים ליום המחר.

גרנו בדירה אחת: 3/11

אחותי הקטנה מלכה, אני, ודודנו האלמן ר' עזריאל אנשליס. ~~גרנו עם עוד~~ שלוש משפחות מלבד בעל הבית ובני ביתו:

ר' אהרון מתתיהו ויזל, אלמן, נכדתו, ובת עם בעלה ושני ילדיה: אברהם ובתיה גנץ;

משפחת פסטרנק מסילישט; אב אם ושתי בנות צעירות, שיינדל וחוהילע, עם בנם שלום ואשתו דבורה פסטרנק. הם התחתנו סמוך לכניסה לגטו, וכאן "חגגו" את "שבעת ימי המשתה" שלהם. נסיעתם מהגטו לאושוויץ היתה "נסיעה של ירח דבש..."

אקדים את המאוחר:

שלום פסטרנק זה שרד בסלקציה של מנגלה, עבר ארבעה מחנות ריכוז, ונשאר בחיים.

גם אשתו דבורה׳לע שרדה, והם התאחדו לאחר השחרור.

סדר היום היה כדלקמן:

הצעירים יצאו לעבודה, והזקנים הנשים והטף המשיכו איכשהו להעביר את הימים הארוכים תוך כדי ניהול ׳משק-הבית׳, תפילה, אמירת תהילים, לימוד, וציפייה לישועה.

הנשים בישלו ועשו ״מטעמים״ מהמעט שהיה עדיין בחבילות. מדי פעם יצאו לחצר הבית להתחמם בקרני השמש, ליהנות מהימים היפים של לבלוב ופריחה של האביב. בלילות היינו שוכבים ומתהפכים תוך מחשבות מעוררות אימה. הילדים היו בוכים ונרדמים לקול אותם שירי ערש של פעם. אותן המלים במנגינה עצובה יותר.

השמועות על גירוש היהודים גברו מיום ליום. לראשי הקהילות לא היה קשר עם המרכזים. אף מנהיג לא הרים את קולו להתריע על הממשמש ובא. ייתכן שגלויית דואר אחת מיודעי דבר, ממנהיגי יהדות הונגריה, יכלה להשפיע להריע ולהתריע. זה היה כנראה חלק מהאסון הנורא - ההרדמה שהשיבה ״דעת חכמים אחור...״

בלילות של גשמים ורעמים שדפקו בזעם על גגות רעפי העץ וזעזעו את זגוגיות החלונות, הייתי מתעורר בפחד. שמעתי את גניחות האנשים וראיתי את דאגותיהם בעמקי חריצי המצח חרוש הקמטים.

היום האחרון בגטו

ביום ראשון השישה למאי 1944 לפנות ערב, החלה הריצה. עשרות שוטרי גטו רצים בבהלה מבית לבית. גזרה חדשה. "כל הגברים מגיל אחת עשרה ועד גיל ששים - להתייצב מייד". מקום הכינוס בקצה העליון של דראגומירעשט, על יד בית הספר אחרי הגשר. התוספת להודעה היתה: הנשארים, הזקנים הנשים והטף, יהיו מוכנים לנסיעה. עוזבים את הגטו. איש אינו אומר לאן ואיש אינו יודע להיכן. השמועות אומרות: הגברים יעבדו במחנות עבודה בחקלאות בתוך הונגריה. הנשים עם הילדים, יהיו בקרבת מקום. שוב גברו שמועות ה"הרדמה".

התחילו לארוז כל חפץ יקר ונצרך. מלטפים את הסירים, ממשמשים את הבגדים, אורזים ומוציאים. מה כדאי לקחת ומה להשאיר כאן? האם ניסע, או נלך רגלי? האם יהיה כוח לסחוב?

דבר אחד היה ברור: את הסידור ותשמישי הקדושה בוודאי לוקחים. כמובן חבילות נרות לשבת. הסבתות ממלמלות תפילה תוך כדי הבהלה. הן בטוחות שאמונתן התמימה תעמוד לעם ישראל בשעת צרה זו. בינתיים אורזים את ה'תחינה', הנרות והתכריכין. הלב פועם בחרדה. העיניים מביטות בבהלה. הילדים נרדמו בינתיים על החבילות המוכנות והצרורות. דבורה, הכלה הטרייה שנישאה רק לפני כחודש, אורזת את השמלה החדשה. עדיין מנסה לטוות את חלום האושר עם בעלה החדש שלום. חצות הליל עבר מזמן.

*

על הגשר שעל יד בית הספר, מקום הכינוס של הגברים, עמדו שורות של ז'נדרמים, פלוגות השדה של הצבא ההונגרי. כולם במדי קרב וברובים מכודנים. על ידם התאספו צעירים, בני האיכרים, ומקלות בידיהם. הם עוזרים כמתנדבים. כל מי שעבר את הגשר היה מקבל דחיפה או מכה או סתם בעיטה, הכל לשם זירוז. הכושלים קיבלו מכות זירוז: "לקום מהר ולפנות את הדרך לנאספים!" הגיע אוטובוס עם תגבורת. ז'נדרמים הונגריים התפרסו לקבוצות קטנות כדי להאיץ במאחרים. הם נשלחו למקומות הנדחים של הגטו לוודא שכל הגברים קיבלו את הפקודה. קצין הונגרי ניסה להשליט סדר בתוך הצפיפות, החושך והבהלה. הפקודה להסתדר בשורות לא צלחה. התכנית לסדר את הגברים בסדר צבאי ולהחזיקם כך עד אור הבוקר, לא יצאה אל הפועל. בינתיים תפסו חיילים וז'נדרמים מצבא

[illegible]

הונגריה עמדות ירי. הקצין, עם אקדח שלוף, ניסה שוב ושוב לארגן את השורות. השמיים נזרעו כוכבים. החושך העמיק. רעדנו מקור. קיווינו שיתרחש איזה נס ונימלט מהמכלאה שהלכה וסגרה עלינו.

הקצין המפקד ראה שאין ביכולתו לבצע את תוכנית השורות, ואז החליט על שינוי. הוציא משרוקית, שרק, והשמיע שאגה של חיה פרועה. הושלך הס והוא התחיל בנאום סרקסטי מלא שנאה:

"היות ואתם היהודים מלוכלכים שונאי סדר, והיות ואין לכם אינטליגנציה לסדר ולנימוסים... על כן תישארו כאן כמו עדר, על המקום, עד אור הבוקר..."

ואחר כך הוסיף: "אני בתור איש טוב, נתתי הוראה שיכניסו אתכם לתוך בניין בית הספר ולמבנים הסמוכים, להישאר שם עד אור הבוקר. מי שיפר פקודה וינסה לעזוב את המקום - יירה מייד!!!"

<u>הדרך אל תחנת הרכבת</u>

עם אור הבוקר החלו הז׳נדרמים להוציא את הגברים והנערים מחצר בית הספר ולסדר אותם לאורך הכביש המוביל אל קעכניע. תוך כדי ההתארגנות הגיעו שני קצינים, הונגרי ואיש גסטאפו. איש הגסטאפו היה המפקח על המוציאים לפועל - הז׳נדרמים והחיילים מצבא הונגריה.

בינתיים החלו להגיע הנשים הזקנים והטף שנשארו בבית. עליהם חבילות של כרים וכסתות, תרמילי גב, סלים וסתם צרורות. אימהות החזיקו את התינוקות על הידיים, והסבתות החזיקו בידיהם של ~~האחרים~~. הנכדים

ניתנה פקודה לשורות הגברים לצאת לדרך, לכביש המוביל אל הר בוטשקיוועל. המסע התחיל. עייפים ותשושים מהלילה הארוך, רעבים וצמאים בראש מושפל ובצעדים כושלים, צעדנו לדרך אל הכפר קעכניע, מלווים בז׳נדרמים משני צדי הדרך שהאיצו בצועדים.

איכרים עמדו והסתכלו במראה הגדול הזה, מי בעיניים של שמחה ומי בתימהון עצור. הזרם האנושי הזה, במעילים שחורים ובמגן דוד צהוב זורח, התפתל וזז כגלי-ים. הז׳נדרמים במגפיהם המצוחצחים ובכידוניהם המורמים, מביטים בעיניים מזרות אימה ושנאה. מדי פעם עברה קבוצה של ז׳נדרמי שדה ובידיהם מכונות ירייה.

בזמן ששיירת הגברים צעדה לכיוון קעכניע, ניתנה פקודה לאיכרים לבוא בעגלותיהם לכיוון שיירת הזקנים הנשים והטף, שהתאספה על יד מתחם בית-הספר.

היתה היענות גדולה מאוד, משתי סיבות: האחת, פחד להפר פקודה של השלטון ההונגרי שהיה קפדן מאוד, סיבה שניה - מתוך רחמנות והשתאות, מעין ״גילו ברעדה״...

היו איכרים שהכירו היטב את המגורשים, היו איתם ביחסי מסחר ושכנות טובה, ודרך אגב קיימו ״מצוות גירוש היהודים״.

היו איכרים שראו בזה חלק מהדת (בעקבות ההסתה של הכמרים). אולי הרגישו מעין נקיפת מצפון. החלה נהירה של עגלות רתומות. כולם באו לעזור מתוך התלהבות ומסירות נפש ממש...

העגלות נתמלאו מיד בזקנים בחולים ובילדים קטנים. על יד העגלות פסעו האימהות הצעירות ואלה שכוחם עדיין במותנם. גם כאן היתה השיירה מלווה בז'נדרמים חמושים ברובים ובמכונות ירייה.

בכפר קעכניע היתה מנוחה. כאן התאחדו שתי השיירות. הגברים והנערים שצעדו לחוד, חיפשו את המשפחות שנפרדו מהן אמש. שברנו את הרעב, האיכרים הביאו דליי מים, ואחרי מנוחה התארגנו לעלות על הדרך המובילה מקעכניע לתחנת הרכבת אונטערווישא, דרך הר בוטשקיוועל.

דודנו הטוב ר' עזריאל פערל, נפח את נשמתו יומיים לפני הגירוש. אחרי גזיזת הזקן, אותו לילה, נרדם על חבילת הכרים על הרצפה. עלה לשמיים כשצרור שערות הזקן והפאות על ידו. זכה לבוא לקבר ישראל בגטו רבים קינאו על זכייה זו.

ליד אחת העגלות פגשתי את אחותי הקטנה מלכה יחד עם דודתנו האלמנה פראדל עם חמשת יתומיה: הבכורה חיה בת השתים-עשרה, חיים-ישראל, לייב-בער, שרה'לה וחנה'צע בת השלוש.

גם כאן, בין העגלות, התהלכה השמועה שאנחנו נוסעים להונגריה. מכאן ועד לתחנת הרכבת היה מרחק של כשלוש שעות הליכה ברגל. השמש היתה ממש מעל ראשנו. היה חצות היום. הפקודה ניתנה לזוז קדימה. הכביש נתמלא בעגלות רתומות לסוסים ולשוורים. משני צדדיו צעדו גברים ונשים וצעירים מלווים בז'נדרמים חמושים. איכרים וילדיהם שעבדו בשדות הפסיקו את העבודה ובאו בריצה לראות את ה"מראה הגדול הזה" - גלות היהודים. האנשים שהתעייפו ולא יכלו לשאת את החבילות, החלו מתוך ייאוש לזרוק אותן. ילדי האיכרים רצו אחרי השיירה ועטו על הטרף כמו עיטים על פגרים. איכרות "צנועות" מאמינות, עמדו עטופות במטפחות צבעוניות, משתאות למראה עיניהן, מצטלבות מדי פעם. פעמוני הכנסייה צלצלו מרחוק.

לייזר דער איטליאן

באמצע הצעידה, נעמדה השיירה על פי פקודה. שוב נחרדנו. לא ידענו איזו גזרה חדשה עומדת לנחות על ראשנו. והנה ניתנה פקודה לפנות את הדרך. כל האנשים נסוגו לצדדים וחיכו. "הבורח או מתרחק - יירה."

ממעלה ההר דהרה עגלה רתומה לשני סוסים שוצפים, ובתוכה בר-מינן מכוסה בסדין לבן. נפטר ר' לייזער האיטליאן מריזאווליע. כבן שמונים היה. יהודי ססגוני. איכר יהודי בכל רמ"ח אבריו. בעל צדקה מכניס אורחים ובעל לב חם. כולם הכירו אותו. בכל החתונות היה מופיע לבוש בבגדי רועים ושר שירי געגועים ברומנית ובהונגרית, לשמח חתן וכלה. זכה ונפטר בדרך. המשפחה קיבלה רשות לקבור אותו בבית העלמין היהודי בקעכניע, הכפר הכי קרוב לשיירה.

בפיקוח ז'נדרם וקבוצה של ה"היטלר יוגנד ההונגרי" – הילעווענטע', נטמן. הובא לקבר ישראל, כשמלוויו בדרכם לאושוויץ.

רבים מצועדי השיירה קינאו בזכותו המיוחדת של ר' לייזער דער איטליאן.

*

הזינדרמים החלו להאיץ את קצב ההליכה. השמש להטה, והזיעה כיסתה את הפנים. החולצות נדבקו אל הגוף. העלייה אל פסגת ההר, לעבר הכפר בוטשקווועל, היתה קשה. העגלות התנהלו בכבדות. בכי של תינוקות וגניחות של אמותיהם התמזגו בגעיית הטלאים שבשדות ובגבעות מסביב. גם כאן הפסיקו איכרים את עבודתם ובאו לראות את השיירה הססגונית המכסה את כל הכביש מקעכניע ועד להר. הגברים בבגדיהם השחורים, והנשים בשמלות הקיץ, מי בנעליים, מי במגפיים ומי יחף. כל הדרך מכוסה בקפטנים שחורים, בכובעי סאמט, בחולצות לבנות ובשרוולים שרוכים. ציציות צהובות התבדרו ברוח האביב של חודש מאי. מטפחות צבעוניות לראשי הנשים. מרחוק נראתה השיירה כנחיל נמלים שחורות הפורש מהקן-האם.

כל היהודים הכפריים הכירו את ההר הזה. "בוטשקיוועלער-באַרג" היה חלק מההווי. דרכו היו נוסעים לשוק השבועי שבעיר ווישא. על ההר הזה נשמעו זמירותיהם של בחורי הישיבה שנסעו אל הישיבה של ר' מנדלי הַגֵר מאויבערווישא. עדיין הדהדו הקולות העליזים של אז, והאותיות של השירים פרחו באוויר: "וטהר ליבנו..." ו,"אשרנו מה טוב חלקנו..."

כאן, במעלה ההר, היה ר' יוסילי העגלון מאיץ בסוסה החומה שלו, והיה לוחש

לה בפרגול למשוך באמונה את העגלה, ושלא תגרום לבחורי הישיבה ביטול תורה חס ושלום...

דרך ההר הזה היו נוסעים הכפריים היהודים אל הרבי מוויז'ניץ ואל הרבי מספינקה. כאן היו דוחפים את העגלה משום צער בעלי חיים. על ההר הזה התפללו מנחה ומעריב ועליו היו מעבירים עדרי צאן ובקר לשווקים של ווישא ובאָרשע.

מרחוק נראה עדר צאן הרועה בעמק מכוסה דשאים רעננים. מעיין מים מפכה. בנות איכרים וחבריהן רוקדים הורה אחרי שהשקו את הצאן. עוד מעט השמש תבוא והם ילכו הביתה לבקתה שבכפר באין מפריע.

שקיעת החמה - "נעילה"

השמש, שהציקה לנו שעות ארוכות, פנתה אט אט מערבה. קרניה האחרונות מציצות עלינו ורומזות שעליה להיפרד. הסתלקותה האיטית היא רמז לבקשת סליחה מאיתנו. עברנו את הכפר בוטשקיוועל שכבר נתרוקן מיהודים. הם נסתפחו לגטו ווישא. נערי הגויים הכניסו את עדריהם למכלאות, ואת הפרות לרפתות ללינת הלילה. האיכרים חלבו, ובנות האיכרים הבעירו את התנורים לקראת ארוחת הערב, ולמנוחת הליל.

אנחנו צעדנו ברגליים עייפות וכושלות והם היו מלאי התפעלות. טרם ראו כל כך הרבה יהודים.

מרחוק ראינו את פסי הרכבת והתחנה הקטנה של הכפר אונטער-ווישא.

*

עשרות עשרות קרונות-בקר עמדו על המסילה. בראשם הקטר שפלט עשן סמיך. דלתות ההזזה עמדו פעורות פה, מוכנות לבלוע אותנו על קרבנו וכרענו.

הז'ינדרמים תפסו עמדות בשבילים כשרוביהם המכודנים בידיהם, מוכנים לירי. ז'ינדרמי השדה התפרסו במכונות הירייה שלהם. העגלות על נוסעיהם נעצרו. ניתנה פקודה להשאיר את החבילות הגדולות בעגלות על-יד הקרונות. "לקחת בגדים מעטים ואוכל!" השוטרים החלו לדחוף ולדרוס, להאיץ ולדחוק את העומדים בקרבת הקרונות. צעקות ובכי קרעו את השמיים האפורים. ילדים צעקו אל אמותיהם. דודתי, האלמנה פראדל, חיפשה שני ילדים שנעלמו לה מתחת ידיה בהמולה הגדולה. נדחפה לקרון עם שלושה ילדים, וסגרו עליה מבחוץ. אחותי מלכה החזיקה אותי ואני אותה. עוד הספקתי לתת יד לדסקל הזקן, שהיה איתנו בגטו, ושבגורלי נפל התפקיד לגזוז את זקנו הוא, ושל הזקנים שבבית. בתו רבקה, חתנו הירשל, ונכדתו שרהילה, היו איתנו בקרון. דסקל הזקן, שלא פסק מלימודו בגטו, שמר על בקבוק מים שיהיה לו לנטילת ידיים לתפילה. כל קרון שהתמלא, דלתותיו הוזזו בחריקה אימתנית, נסגרו ונחתמו מבחוץ.

*

החושך ירד. דרך חרכי החלון הקטן חדר אור קלוש מהשמיים זרועי הכוכבים. היה דחוס ולא היה מקום אפילו לשבת. התיישבנו ונדחקנו אחד ליד השני. נשמנו לרווחה אחרי המסע המפרך. היינו עייפים ורעבים ונרדמנו. הילדים הקטנים בכו בלי הרף. השפתיים יבשו מהשמש ומהצמא. מים לא היו. אנשים מעטים הביאו איתם כלים ומים. דרך הסדקים של דלתות ההזזה ודרך החלון שהיה מוגף, חדר אוויר קריר שהשיב את הנפש. מדי פעם נשמעו יריות שפילחו את הלילה השקט.

כשהקטר החל לנשוף כחיה רעבה והקרונות החלו לזוז - הבינונו שאנו לכודים במלכודת אימים.

מארובת הקטר עפו רשפי גצים. בתוך הקרונות, לפותים כבתוך אגרופי רצח, מובלים כל אנשי גטו דראגומירעשט.
השם יודע לאן...

*

יום רדף יום, ולילה רדף לילה. הילדים עשו צרכיהם בתוך בגדיהם. המבוגרים השתדלו להתאפק במשך היום, ורק בלילה, בחסות החשיכה, עשו צרכיהם בכל מקום אפשרי. הדלת היתה חתומה ונעולה ואי אפשר היה לרוקן את הכלים.
לפעמים עצרה הרכבת משום-מה. דרך החרכים של החלון ודלתות ההזזה ראינו שדות שטופי שמש ופרחים, פרפרים נעצרים על הפרחים, דבורים מזמזמות מסביב, ועצים מלבלבים. ראינו בארות ומעליהם הקילונות לשאיבת המים, בארות מים עם גגונים וגלגל שאיבה מעליהן. שמענו צהלות ילדים - ואנחנו לכודים, סגורים ומסוגרים על מנעול ובריח. המבוגרים ניסו לדבר ניחומים, אולי בכל זאת אנחנו מובלים לעבודה, כשהנשים והילדים יהיו בקרבת מקום.

הרכבת דהרה, ואנחנו כמהים לקצת אוויר צח ומים, למשכב אנושי, לחילוץ העצמות ולריישור הרגליים הלכודות בדוחק שבקרון.

בקושיצע היא קאשא, עצרנו. כאן היתה שעת רחמים. המלווים הזיזו את דלתות הקרון, וחיילים יהודיים שהיו מגויסים לגדודי העבודה של הצבא ההונגרי, הקיפו את הקרונות והביאו דליי מים. שתינו כסוסים צמאים. מילאנו כלים ריקים. היו

כאלה שמצאו את קרוביהם בין החיילים. גם הם לא ידעו לאן פנינו מועדות. כאן היו חילופי משמרות. אנשי ס.ס. וחיילי וורמאכט שהיו בהונגריה עם כניסת צבא גרמניה בחודש מרס, קיבלו את הטרנספורט מידי הז׳נדרמים ההונגרים.

*

ביום הרביעי לנסיעה, אור לעשירי במאי 1944, הצצתי דרך חרך החלון וראיתי שלט מואר: ״קראַקאָוו״. שעטנו בבהילות מבלי להאט או לעצור. הלב פעם בחוזקה. היתה הרגשה שהגענו לסוף המסע. הרגשנו תנועה והמולה. הרכבת החלה להאט. האמהות החלו להעיר את התינוקות המעולפים, העייפים מהנסיעה ומהטלטולים. התחלנו לחפש את הצרורות. מתחנו את הרגליים העייפות. דסקל הזקן החזיק את הטלית והתפילין, ורבקה ביתו החזיקה לו את השטריימל. משום מה ביקש ממנה גם את הקפטן כי רצה להיות לבוש בבגדי שבת. ״שבת היום״ מלמל... ובקושי עמד על רגליו.

דודתי פראדל אספה את שארית ילדיה, וביקשה מאחותי שתעזור לה ללכת, ואולי עכשיו תמצא את שני ילדיה הקטנים שאבדו לה בדרך מהגטו אל תחנת הרכבת.

*

הרכבת שרקה שריקה חדה, שריקת ניצחון. הקטר נשם לרווחה כציד הלוכד חיה טורפת, והיא מונחת לפניו. אנשי ס.ס. פתחו את המנעולים, הזיזו את הדלתות, ועמדנו על רציף רחב. חיילי ס.ס. בפנסי יד דלוקים סנוורו את העיניים. הם התפרצו לתוך הקרונות בשאגות פראים - ״ראוס!״ ״ראוס!״ תוך כדי הכאות ודחיפות - ״ראוס!״ ״אלעס הורלאַסן״ - ״לצאת החוצה, להשאיר את הכל ולצאת!״

הורלַאסן״

לתוך הקרונות נכנסו אנשים במדים מפוספסים. מספרים תפורים על החולצות ועל המכנסיים, ומשולש צהוב מעל המספר. הם חיכו לבואנו, לטרנספורט. היו אלה קבוצת העבודה – היקנדה-קומנדו׳, שטיפלו בחפצים של המובלים. הם דיברו יידיש. היו מאוד מבוהלים וחיוורים. כשאנשי ס.ס. לא היו על ידם, שאלו אותנו מאין אנחנו ומתי עזבנו את הבתים. הם דיברו בכאב ובסרקאזם. עדיין מהדהדות באוזני המלים שאמרו: ״אונגאַרישע בהמות, יעצט קומט מען קיין אושוויץ?!״ (בהמות הונגריות, עכשיו מגיעים לאושוויץ?!) והמשיכו במשפט מקוטע נוסף: ״מדוע לא תליתם את

עצמכם לפני שהגעתם אל ארובות העשן..." לא הבינונו מה פירוש 'ארובות העשן'. היו אלה יהודים אסירים מפולין ומסלובקיה שהגיעו לאושוויץ לפני הרבה זמן. הם שתו את כוס התרעלה משנת 1942-3. אני זוכר שפגשנו אותם לאחר הסלקציה ומישהו שאל אותם בתמימות: "מתי אפשר להיפגש עם המשפחות?" ונענה: "זיי בראָטן זיך שוין דו זעסט נישט דעם קוימן אונד דעם אויוועז?..." (הם כבר נצלים, וכי אינך רואה את הארובה והתנור?"...)

בקצה הרציף חיכתה שיירה של משאיות צבאיות בפנסים דלוקים. עשרות אנשי ס.ס. עם רובים, מכונות ירייה, אקדחים וכלבי צייד כיתרו את הקרונות.

השמיים היו כבדים. קצין ס.ס. צרח בזעף: "גברים לחוד, נשים לחוד, רופאים ורופאי שיניים - בקבוצה נפרדת". החלה הסלקציה. מי לימין ומי לשמאל... על המשאיות הועמסו כל הזקנים, גברים ונשים, ואמהות שהחזיקו ילדים קטנים. את הילדים זרקו כבולי עצי הסקה. קולות של ירי, אבחת מקלות ונביחת כלבים נתערבבו בבכי האימהות והילדים.

כולם יחד הובלו מהרמפה לכיוון הארובות.

*

כשעתיים לאחר חצות הלילה נשארנו אחרי הסלקציה, קבוצה של גברים וקבוצה של נשים שנבחרו ונידונו לעבודה.

הובלנו על ידי אסירים ותיקים מלווים בשומרי ס.ס. אל המקלחות. כאן סיפרו אותנו מכף רגל ועד ראש. טבלנו בבריכת כלור שצרבה את ריסי העיניים והמצח. התקלחנו ולקחו מאיתנו את הבגדים האזרחיים, מלבד הנעליים, המשקפיים והחגורה. עברנו לאולם רחב ידיים. עמדנו עירומים כמו כבשים אחרי הגוזזים. רעדנו מקור, מרעב ומצמא. קיבלנו חולצה, מעיל ומכנסיים, כובע ומנעלי עץ, וחיכינו לצאת. מרחוק ראיתי את אחותי מלכה בת השלוש-עשרה עם כמה מחברותיה, מגולחות ומבוהלות, לבושות כותנות ארוכות, כמו חולות רוח בבתי משוגעים. גם הן שפר עליהן המזל ונידונו לעבודה במחנה-ריכוז. מרחוק צעקתי אליה "נתראה בבית..." כך אמרה לי כשנפגשנו בקפריסין בתש"ז 1947.

בטור ארוך ויגע שירכנו רגלינו לכיוון הבלוקים של אושוויץ. שני אנשי ס.ס. וקאפו ליוו אותנו מסודרים בשורות של חמישה חמישה. ממגדלי השמירה הדהד קולם של השומרים, שקשוק הרובים והצחוק הסרקסטי. על עמודי גדרות התיל המחושמלות, דלקו שורות שורות של מנורות.

קולות הילדים והאמהות נדמו. לא נשמעו יותר גניחותיהם של הסבים והסבתות תם המסע. ארובות גבוהות ירקו עשן סמיך, והפיצו ריח של לחם שרוף וצלי אש...